

Jerzy Wiśniewski
Kraków

OSADNICTWO WSCHODNIEJ BIAŁOSTOCCZYZNY

geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne

Województwo białostockie obejmuje ziemie położone na styku siedzib ludów słowiańskich z bałtyckimi, a także jest przecięte dość szeroką strefą wzajemnego nachodzenia na siebie ludności polskiej i ruskiej, przechodzi więc również przez nie granica między Słowianami Zachodnimi i Wschodnimi. To, a także wielokrotna w ciągu wieków zmiana przynależności politycznej, przyczyniły się do ukształtowania specyficznej struktury społecznej i różnorodnej przynależności etnicznej miejscowego osadnictwa. Początki tych zróżnicowań sięgają zamierzchłej przeszłości¹.

I. Sytuacja osadnicza przed końcem XIV w.

Białostoczczyzna obejmuje ziemie dorzeczy i międzyrzecza Wisły i Niemna, dwu rzek zlewiska Morza Bałtyckiego. Ziemie te od najdawniejszych czasów stanowiły fragment pomostu na drodze z Bałtyku nad Morze Czarne. Poczynając od neolitu przesuwano się po nich granice między różnymi kulturami. Nigdy jednak tylko jedna kultura nie obejmowała całości ziem między Bugiem a Niemnem, nie zasiedlała ich zatem jednolita ludność. Już w początkach naszej ery część południa zajmowała kultura przeworska, uważana za protozachodniosłowiańską, a inną część południa kultura zarubiniecka, identyfikowana z Protowschodniosłowianami. Od północy sięgała kultura ludów bałtyckich, zajmujących całe dorzecze Niemna. Między II/III a V w. nastąpiło zatarcie tej granicy, gdy — wytworzyła się nad górną Narwią i na Wyżynie Sokólskiej kultura tzw. kurhanów roztołckich, w której dominowały elementy charakterystyczne dla typu wschodnio-pomorsko-mazowieckiego. W ciągu VI—VII w. nastąpiło znaczne osłabienie osadnictwa, które prawdopodobnie ponownie zaczęło rozwijać się w VIII—IX w. Zapewne wytworzył się tu odrębny odłam ludności, małe plemię bliskie Mazowszanom

¹ Częściej cytowaną literaturę i źródła podaję w skrótach zastosowanych w niniejszej publikacji, zob. s. 71, 75—78.

(może Łuticzi z *Povesti Vremennyh Let*). Od X w. od zachodu napływała nadwiślańska ludność mazowiecka, która zajęła ziemie nad Bugiem i wzdłuż Muchawca i dotarła aż po wododział z Prypecią oraz objęła całe dorzecze górnej Narwi, sięgając swymi wpływami nad Niemen i w okolice Nowogródka (gród i osadę w Wołkowysku w X i połowie XI w. zamieszkiwali Mazowszanie). Ludność bałtycka — na zachodzie jaćwieską, na wschodzie litewską — utrzymała się jeszcze nad dopływami górnej Biebrzy i nad Niemnem. Naciskana była jednak od południa przez Mazowszan, a od wschodu przez Rusinów, których odłami południowy także rozpoczęła ekspansję w kierunku północnym wzdłuż prawego brzegu Bugu i w górę Prypecy i jej lewych dopływów, przełamując odwieczną poleską rubież bałtycko-słowiańską. Nastąpiło to jednak zapewne dopiero po powstaniu państwa ruskiego².

Wraz z objęciem ziemi Mazowszan przez państwo polskich Piastów, pod ich władzą znalazły się także zajęte przez Mazowszan tereny nad Bugiem, Muchawcem i Narwią. Głównym punktem władania stał się mazowiecki gród Brześć, wzniesiony przy ujściu Muchawca do Bugu. Jednocześnie państwo polskie rozwinęło ekspansję na ziemie jaćwieskie, kierowaną znad Narwi, nad którą głównym grodem była Wizna. Wyrazem ekspansji była misja św. Brunona, zakończona jego śmiercią w r. 1009 w pobliżu granicy Prus i Rusi, jak też tytuł króla Jetów (Jaćwingów), dany Chrobremu na jego nagrobku. Jeszcze w początku XI w. większość ziem nad Bugiem i Narwią należała do państwa polskiego i była gęsto zaludniana przez Mazowszan³.

Wkrótce książęta ruscy po wyprawach w 1017, 1019, 1022, zapewne dopiero około 1041 (w wyniku ustępstw Kazimierza Odnowiciela?) opanowali ziemie nad Bugiem i górną Narwią, otwierając sobie drogę do ekspansji od południowego zachodu nad Niemen i na Jaćwież. Wraz z władzą ruską przyszło osadnictwo Rusinów wołyńskich, którzy stop-

² J. V. Kucharenko, *Pervobytnye pamjatniki na territorii Poles'ja*, *Archeologija SSR, Svod archeologiceskich istočnikov*, B 1 — 18, Moskwa 1962; Tenże, *Srednevekovye pamjatniki Poles'ja*, tamże E 1 — 57; J. Tyszkiewicz, *Osadnictwo nad górną Narwią w I tysiącleciu naszej ery*, [w:] „Przegląd Historyczny”, t. LIX, 1968, s. 580—611; Tenże, *Przemiany kulturowe i etniczne na pograniczu bałto-słowiańskim w I- VII w. n.e.*, tamże, t. LXIII, 1972, s. 201-217; Tenże, *Proces sławizacji ziem dorzecza Niemna w VI - XI w.*, tamże, t. LXIV, 1973, s. 1-23; Tenże, *Mazowsze Północno-Wschodnie we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1974; J. Wiśniewski, *Narew*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. III, 1967, s. 350—352; Tenże, *Podlasie*, tamże, t. IV, 1970, s. 172—174; Tenże, *Lucice czy Łuticze w Połtści vremennyh let i próba ich lokalizacji*, [w:] *Ars Historica*, Poznań 1976, s. 311 — 320.

³ J. Bieniak, *Państwo Miećława. Studium analityczne*, Warszawa 1963; Tenże, *Wyprawa misyjna Brunona z Kwerfurtu a problem Seleneji*, [w:] „Acta Baltico-Slavica”. t. AI. 1969, s. 181-195; A. Kamiński, *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiej*. [w:] „Rocznik Białostocki”, t. I, Białystok 1961, 3. 9-61.

niowo zajmowali ziemie nad Muchawcem i środkowym Bugiem. Ich władcami byli najpierw książęta kijowscy, następnie turowsko-pińscy, a wreszcie najdłużej tu rządzący wołyńsko-halicycy. Władcy polscy kilka razy próbowali odzyskać utracone ziemie. W r. 1073 Bolesław Śmiały wyprawił się na Brześć, w r. 1182 Kazimierz Sprawiedliwy także na Brześć, a ok. r. 1193 tenże książę na Drohiczyn, nie osiągając jednak trwałych sukcesów. Dopiero ok. r. 1210 udało się Leszkowi Białemu zająć na kilka lat (do ok. r. 1217/1219) ziemie nad Bugiem, które następnie, z wyjątkiem Drohiczyna z okolicą, ponownie zajęli książęta ruscy. W r. 1237 książę mazowiecki Konrad nadał gród Drohiczyn wraz z ziemią na północnym brzegu Bugu Braciom Dobrzyńskim. Usunął ich jednak wkrótce (w 1238 r.) Danił Romanowicz ks. halicki, opanowawszy Drohiczyn. Aby bardziej podkreślić przynależność tego grodu do swego państwa, tenże książę właśnie w Drohiczynie w r. 1253 koronował się na króla Rusi.

Książęta ruscy po opanowaniu ziem nad Bugiem do ujścia rzeki Nurzec wzniesli na nich wśród mazowieckich wsi swoje grody: Mielnik, Drohiczyn i Suraz. Przez nich lub jeszcze przez książąt polskich były zbudowane grody Bielsk, Brańsk, Kamieniec (znana data budowy tego grodu w r. 1276 może być datą odbudowy) i szereg mniejszych. Brześć stracił swe znaczenie, a głównym grodem został nowy Drohiczyn, który stał się także ośrodkiem bardzo żywej wymiany handlowej między Rusią a Polską. Pod tymi grodami wśród ludności mazowieckiej, silnej jeszcze w XIII w., osiedlała się coraz liczniejsza ludność ruska, głównie pochodzenia wołyńskiego. Najgęściej zaludniała ziemie nad Bugiem, słabiej nad Narwią i jej południowymi dopływami. Wyparła ona w całości ludność mazowiecką znad Muchawca i z okolic Brześcia. Po Mazowszanach pozostały tutaj tylko cmentarzyska z typowymi dla tej ludności grobami z obstawą kamienną (datowane od schyłku X w.). Ludność mazowiecka utrzymała się tylko koło Drohiczyna, Bielska i Brańska. Obie narodowości zwarte etnicznie od strony swych centrów' (mazowiecka od zachodu, ruska od południowego wschodu), zachodziły na siebie szeroko wzdłuż całego styku. Mieszany inwentarz grobów i wspólne cmentarzyska, jednak z różnym typem pochówków, wskazują na przemieszanie cywilizacyjne i zapewne na początki przemieszania językowego. Być może w XII i XIII w. tworzyła się nad Bugiem i nad górną Narwią grupa przejściowa polsko-ruska, ale zmienność polityczna i przyjęcie dwóch różnych obrządków chrześcijańskich nie sprzyjały procesom unifikacyjnym i etnicznemu ujednoczeniu. Znaczne obszary bagienne i piaski, na których utrzymywały się prastare puszcze, ograniczały rozległość i zasięg terenów zajętych przez osadnictwo.

Wkrótce też nastąpiło załamanie rozwoju osadnictwa i jego ogromne wyniszczenie. Najazdy jaćwieskie w XIII w. (ok. 1228 r. na okolice Brześcia, 1234 na Ruś i bitwa pod Drohiczynem, 1218 na ziemię pińską, 1258,

1262, 1263 i 1282 na Mazowsze, 1278 na okolice Lublina) i następnie litewskie (głównie w latach 1255—1269 i 1324) zahamowały i cofnęły rozwój osadnictwa. Na wiele lat uległo zniszczeniu zasiedlenie ziem nad górną Narwią, a całkowicie i na stałe na terenie północnej części dzisiejszej Puszczy Białowieskiej i Ładzkiej⁴.

Nad Niernem odwiecznie siedziały ludy bałtyckie, z których wyłonili się Jaćwingowie i Litwini. Ich zasięg na południe między Niemnem a Karwią nie jest jeszcze ustalony. Znane najbliższe cmentarzysko jaćwieskie z X—XI w. znajduje się w Jasudowie, a grodzisko w Sopoćkiniach⁵, ale ludność jaćwieską mogła jeszcze w X w. siedzieć także nad brzegami Niemna i jego południowych dopływów. Można nawet wysunąć przypuszczenie, wbrew twierdzeniu Jerzego Nalepy, który wywodził nazwę Jaćwingów od rzeki Hańczy⁶, że nazwa ich pochodziła od małego zachodniego dopływu Niemna, od rzeczki zwanej niegdyś Jatwą (Jatłą), a dziś Popilią. W pobliżu niej była też niegdyś wieś Jatwież, wcielona w XVI w. w pola Nowego Dworu. Teren Grodna i jego okolic zapewne pierwotnie był jaćwieski. Dopiero ekspansja książąt ruskich w ciągu XI w. wyparła ich znad Niemna w głąb mało urodzajnych ziem Pojezierza Augustowsko-Suwalskiego. Miejsce ich zajęła ludność ruska i władztwo książąt ruskich, którzy wzniesli w drugiej połowie XI w. pierwszy ruski gród Grodno nad Niemnem z cerkwią i ruski gród w Wołkowysku. Nieduży gród w Indurze, datowany na XI—XII w. zapewne był tylko strażnicą. Pod opieką tych grodów w ciągu XI i XII w. zagęszczało się nad Niemnem i jego dopływami osadnictwo ruskie. Jakież jednak resztki ludności jaćwieskiej czy litewskiej mogły tu pozostać. Dalszy rozwój osadnictwa i proces rusyfikacji ziem nadniemeńskich przerwała ekspansja młodego państwa litewskiego, które między 1240 a 1270 opanowało Grodno i przyległe ziemie aż po rz. Brzozówkę (akt graniczny z Mazowszem z 1358 r.) Ponownie nad Niemnem pojawiła się ludność bałtycka — Litwini, którzy nie poprzestali na tym i ruszyli dalej na południe. W ciągu XVI w. książęta litewscy opanowali nie tylko ziemie nad Bugiem, ale również weszli na Wołyń.

W wyniku wzajemnych walk litewsko-ruskich w XIII i XVI w., a następnie litewsko-krzyżackich, nastąpiło zniszczenie osadnictwa między Niemnem a Narwią. Zniknęło osadnictwo mazowieckie nad Brzozówką

⁴ K. Musianowicz, Przyczynki do osadnictwa mazowieckiego na Podlasiu w XII- XIII w., [w:] „Światowit”, t. 21, 1955, s. 246-273; Taże, Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu, [w:] „Materiały wczesno-średniowieczne”, t. 5, 1960, s. 187-230; Wiśniewski, Podlasie, op. cit., s. 172-174.

⁵ S. Krukowski, Cmentarzysko mogił ciepłopalnych w Jasudowie pod Sopoćkibiami w pow. augustowskim, [w:] „Światowit”, t. 9, 1911, s. 1-21; A. Kamiński, Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży od I do XIII w., [w:] Materiały Starożytne, t. I, 1956, s. 249 i mapa.

⁶ J. Nalepa, Jaćwingowie. Nazwa i lokalizacja, Białystok 1964.

i Biebrzą. Opustoszały też ziemie Jaćwieży, zniszczonej wyprawami krzyżackimi w l. 1278—1283⁷, a także na 2—3 wieki rozciągnęła się ogromna pustka na ziemie nad górną Narwią, Biebrzą i nad południowymi dopływami Niemna. Wyrósł szeroki, ogromny pas puszczański, ciągnący się od błot poleskich przez Narew i jej dopływy, Biebrzę i dalej na ziemie jaćwieskie. Od południa osadnictwo zachowało się na pobrzeżu Bugu i Nurca, a od północy cofnęło się nad Niemen i za rz. Roś. Osadnictwa zaniemeńskiego strzegł potężny gród grodzieński a nad Rosią Wołko wysk. Jeszcze w końcu XIV w. krzyżackie opisy dróg na Litwę i Ruś wymieniają tylko te dwa grody i stwierdzają, że wsie są dopiero za Niemnem i 5 mil za rz. Świsłoczą⁸.

II. Początek i rozwój osadnictwa (koniec XIV — początek XVI w.)

Po ostatnim najeździe litewskim w r. 1376 i po unii krewskiej zawartej w r. 1385 zapanował od strony Litwy spokój, który od czasu do czasu naruszały rejsy krzyżackie, kierujące się na Litwę, na Grodno i jego okolice. Jednak jeszcze długo nie była ustabilizowana przynależność państwowa ziem nadbużańskich i nadnarwiańskich. Od strony zachodniej próbowali wsunąć się Krzyżacy. W r. 1382 wzięli w zastaw od ks. mazowieckich ziemie wiską, do której wówczas jeszcze należały tereny po obu brzegach Biebrzy aż po rz. Nettę i Brzozówkę. Zamierzali oni tutaj umocnić się na stałe i dlatego w r. 1392 zbudowali zamek Methenburg nad Netta (miejsce późniejszego Augustowa). Litwini jednak zaraz zamek ten zburzyli, a w r. 1393 także zniszczyli znajdujący się w budowie zamek książąt mazowieckich w Złotorii nad Narwią. Krzyżacy zdawszy sobie sprawę z rosnącej siły Litwy trwale sprzymierzonej z Polską, i chcąc przystąpić do kolonizacji ogromnych obszarów opustoszałych ziem popruskich i pojaćwieskich, zrzekli się w traktacie salińskim, zawartym w 1398 r. na rzecz Litwy większej części ziem pojaćwieskich, a także oddali jej część ziem wiskiej między Biebrzą a Brzozówką, tzn. powiat goniądzki. Książęta mazowieccy, obejmując z powrotem w r. 1402 swą ziemie wiską, zażądali też zwrotu tego powiatu. Mimo usilnych starań podejmowanych kilkakrotnie przez książąt mazowieckich w ciągu XV w. (jeszcze u Kazimierza Jagiellończyka, jako wielkiego księcia litewskiego), jednak nie udało się im odzyskać Goniądza i pow. goniądzkiego, który pozostał w granicach W. Ks. Litewskiego, choć jeszcze w układzie w 1358 r. Litwini uznawali za granicę Mazowsza rz. Nettę, Brzozówkę i Małą Sokołdę. Granica aneksji litewskiej na rz. Łek i Bie-

⁷ Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae, [w:] „Scriptores Rerum Prussicarum”, t. I, Leipzig 1861, s. 137-139.

⁸ Die littauisehen Wegeberichte, [w:] „Scriptores Rerum Prussicarum”, t. II, Leipzig 1863, s. 691-692, 702-708.

tuży stała się najpierw granicą między Mazowszem i Litwą, a następnie aż do rozbiorów granicą między woj. mazowieckim a woj. podlaskim⁹.

Dłużej wahała się przynależność państwowa ziem między Bugiem a górną Narwią. W r. 1391 Władysław Jagiełło jako wielki książę litewski rzekł się wiecej na rzecz ks. Janusza I Mazowieckiego ziemi drohickiej z grodami Drohiczyn, Mielnik, Suraż i Bielsk¹⁰, lecz po kilkunastu latach wielki książę odebrał te grody i następnie nawet zajął w r. 1425 Tykocin z okolicą¹¹, W nieznanym czasie zagarnął także wschodnią część mazowieckiej kasztelanii świeckiej wraz ze Świeckiem. Granica podboju litewskiego na ziemiach mazowieckich przecięła nawet tereny niektórych wsi, jak np. wieś Czarnowo i jedną parafię (Dąbrowę Wielką). Jeszcze tylko krótko w l. 1440–1443 ks. Bolesław IV Mazowiecki zarządził ziemiami drohicką, bielską i mielnicką, które Litwa utrzymywała» aż do unii Lubelskiej w 1569 r.

W granicach W. Ks. Litewskiego w księstwie trockim znalazły się tereny prawie całego dawnego białostockiego, a zatem również cała wschodnia Białostoczczyzna. Wywarło to decydujący wpływ na przebieg zasiedlania i charakter etniczny nowego osadnictwa. Pod względem kościelnym jednak nie cała Wschodnia Białostoczczyzna została przyłączona do właśnie chrystianizowanej Litwy. Początkowo W. Ks. Witold zapewne projektował włączyć całość zajętych ziem do biskupstwa wileńskiego, utworzonego w 1387 r., jeżeli biskupowi wileńskiemu nadał wieś w ziemi drohickiej nad Bugiem. Tak jednak się nie stało, i ziemie nad Narwią i Bugiem weszły lub pozostały w granicach biskupstw wołjskich łacińskiego i greckiego. Kościół obrządku greckiego podlegał biskupowi we Włodzimierzu Wołyńskim, a katolicki biskupowi, mającemu początkowo swą siedzibę także we Włodzimierzu, a od r. 1428 oficjalną w Łucku (z uposażeniem nad Bugiem), a następnie od XVI w. fetycznie w Janowie Podlaskim. Tylko tereny północne oddano biskupowi łacińskiemu z Wilna. Przynależność kościelna w tym czasie ludności obrządku greckiego nad Niemnem nie jest znana, ale prawdopodobnie podlegała ona wcześniej biskupowi w Turowie, a później bezpośrednio metropolicie. Granica między diecezjami biegła od ujścia rz. Śliny powyżej północnego brzegu Narwi granicą ziem zanarwiańskich przynależnych do Tykocina, Waniewa, Suraża i Bielska, aż do rz. Narewki i dalej w górę biegu Narwi, stanowiącej tu także północną granicę terenów podległych Brześciowi i Kamieńcowi. Na odcinku północno-zachodnim

⁹ A. Kamiński, Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskie między Biebrzą i Narwią, w:] „Rocznik Białostocki”, t. IY, 1963, s. 7–41; J. Wiśniewski, Dzieje osadnictwa w pow. grajewskim do połowy XVI w. Białystok 1975, s. 24–31; I. Daniłowicz, Skarbiec dyplomatów, t. I, Wilno 1860, nr 639 i 892.

¹¹ Iura Maeoviae Terrestria, wyd. J. Sawicki, t. I, Warszawa 1972, s. 60–(33.

¹² Rkps MK 3, 30 v, 38; AGAD, dokumenty pergaminowe nr 815; Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV–XVI t. I, Warszawa 1918, nr 104 i 111; CEV 649.

nie szła ona granicą pustki osadniczej, lecz granicami między włościami, a na odcinku wschodnim przez puszcę. Od zachodu granicą obu diecezji była granica z Mazowszem, z wyjątkiem parafii Dąbrowa, w której wieś przynależne do Mazowsza także podlegały biskupowi łuckiemu. Do jego biskupstwa bowiem przyłączono także tereny podległe dotąd biskupom płockim. Podział między wołyńską diecezję łucką a litewską diecezję wileńską przyczynił się do wzmocnienia zróżnicowania obu części dzisiejszej Wschodniej Białostoczczyzny. Granica między nimi stała się mniej lub więcej silną granicą strefy wpływów, idących z jednej strony z południa — północnoukraińskich i mazowieckich, a z drugiej strony białoruskich i litewskich. Na południu w licznych cerkiewkach działali popi wołyńscy, a w mniej licznych kościołach księża mazowieccy. Na północ przybywali popi białoruscy i pierwsi księża katoliccy polskiego, a następnie też litewskiego pochodzenia.

Ziemie nadbużańskie, nadnarwiańskie i nadbiebrzańskie oddzielał od jądra państwa litewskiego i ziem nad Niemnem ogromny pas puszczy, ciągnących się od bagien poleskich po dawne puszcze jaćwieskie. Wykorzystywany na skraju przez grody i dwory władców litewskich i ich poddanych został między 1469 a 1476 r. podzielony na części zwane puszciami, podległe poszczególnym zamkom i dworom panującego. Część przylegająca do błot poleskich nad rz. Leśną do źródeł Narewki i Narwi przydzielono do zamku Kamieniec. Zwana ona była początkowo Puszcza Kamieniecka, lecz z czasem przyjęła się dla niej nazwa Puszcza Białowieska od myśliwskiego dworu gospodarskiego Białowieży, położonego w jej centrum. Sąsiadującą z nią od zachodu puszcę przydzielono do grodu Bielsk i nazwano Puszcza Bielską. Zaczynała się ona od źródła Nurca i między rz. Białą z jednej strony a Leśną i Narewką z drugiej, dochodziła do Narwi i Narewki, poza którą od północnego wschodu puszcę przydzielono do dworu w Wołpi, stąd nazwano ją początkowo Puszcza Wołpiańska. Ta puszcza obejmowała tereny między Narewką, Narwią a źródłami Supraśli i górną Świsłoczą. Największy obszar puszczański od doliny Supraśli po Czarną Hańczę, biegnący półkolem przez dorzecze Sokołdy, nad Brzozówką i przez górną Biebrzę, podporządkowano zamkowi grodzieńskiemu. Puszcę tę od zachodu ograniczała granica krzyżacka, rz. Netta, Brzozówka, Czarna, Mała Sokołda, od południa rz. Supraśl aż do jej źródeł i granica Puszczy Wołpiańskiej. Ziemie dawnego pow. goniądzkiego wraz z puszcza do rz. Brzozówki i Małej Sokołdy pozostały pod władzą namiestników zamku goniądzkiego. Granica między włością podległą Goniądziowi a puszcza przydzieloną do Grodna była więc dawną granicą mazowiecko-litewską z układu z 1358 r.¹²

¹² O trwałości tej granicy na rz. Brzozówce i Małej Sokołdzie, zwanej w XVI w. Sokołdą Ładzka zob. Kamiński, Pogranicze..., op. cit., 8. 35–37.

Granice rozdzielające te ogromne obszary puszczańskie nie tylko ustalały ich podległość administracyjną i gospodarczą, ale również wytyczały zasięg oddziaływania wpływów i kierunków nowego osadnictwa, a więc tym samym i jego charakter etniczny. Poddani, mieszkający pod grodami, zanikami i dworami, otrzymali prawo wchodów po siano, drzewo, miód i ryby, ale tylko do puszczy swego zamku czy dworu. Z nich też rekrutowali się osocznicy wyznaczeni do strzeżenia puszczy i dróg puszczańskich stanowiący najwyżej stojącą kategorię ludności chłopskiej, dobrze uposażoną w ziemię i wolną od różnych ciężarów. Osocznicy, a także rybacy, bobrownicy, bartnicy, nadali nazwy różnym miejscom w puszczy, bagnetom, drobnym rzeczkom, wodom, łąkom itd. Oni też dostali w głębi puszczy łąki, bory bartne i oni pierwsi później przynosili się na ziemie przeznaczone pod kolonizację. Jak Puszcza Bielska była objęta wpływem ludności nadbużańskiej, Kamieniecka brzeskiej, Goniądzka nadbiebrzańskiej, tak Wołpiańska znalazła się w zasięgu oddziaływania ludności nadroskiej i nadswiśtockiej, tak też Grodzieńską objęła swą penetracją i różnorodną działalnością gospodarczą ludność nadniemeńska. Jeszcze w XVI w. źródła wymieniają łąki i ziemie położone na zachód od rz. Sidry, należące do chłopów mieszkających pod Grodnem, a nad Supraślą nawet dalej, bo aż z Kotry. Ponieważ nad Bugiem i pod Kamieńcem mieszkała ludność pochodzenia północnoukraińskiego, więc jej oddziaływanie sięgało aż po granice ziem podległych Bielskowi i Kamieńcowi, tak samo ludność białoruska sięgała po granicę zachodnią Puszczy Wołpiańskiej nad Narwią. Jednolitość wpływów, idących od grodów i dworów w głąb puszczy, a więc ze skrajów w środek dzisiejszego woj. białostockiego została później naruszona przez działalność kolonizacyjną, nadania na rzecz panów litewsko-ruskich, którzy w czasie kolonizacji posługiwali się ludnością sprowadzoną z ich innych dóbr, położonych w różnych stronach rozległego W. Ks. Litewskiego. Tę jednorodność wpływów także naruszali chłopci, przechodząc na obce tereny jako zbiegowie lub nowi osadnicy. Również drobni bojarzy i drobna szlachta osiedlali się daleko od swych gniazd lub nabywali wchody w innych puszczech, np. bojarzy z włości suraskiej kupili wchody w Puszczy Grodzieńskiej¹³.

a. Nad Bugiem, Narwią i dolną Biebrzą.

Koniec wojen polsko-litewskich i napadów krzyżackich przyniósł trwały spokój na tak długo niszczonej ziemiach. Osadnictwo mogło się spokojnie rozwijać przede wszystkim od strony Bugu, nie przeszkadzały mu tutaj zmiany przynależności państwowej. Jest jednak wątpliwe, aby początek nowego okresu osadnictwa, okresu najważniejszego w dzie-

¹³ RP 189; AWAK XVII passim; Rkps MLkop 194 s. 296-298; W 1528 r. nadano chłopom z dóbr Tykocin prawo wchodów w ostępie Wasilków po Sokołdę (OWPB III 92).

jach zasiedlenia woj. białostockiego, nastąpił przed 1391 r. Władający tutaj ogromnymi pustkami książęta litewscy byli zajęci jeszcze Krzyżakami i walką między sobą o władzę, a nie możliwością osadniczego wykorzystania swych puszczy. Potwierdza to też brak rozwoju osadnictwa koło Grodna. Wznowienie osiedlania na południowej części należy łączyć z osobą i latami rządów ks. Janusza I mazowieckiego. Należy bowiem zauważyć, że tenże książę podjął w tym czasie bardzo intensywną kolonizację całego Wschodniego Mazowsza od Bugu aż po rz. Łęk i granicę krzyżacką. Zasiedlanie ziem południowych rozpoczął w latach końcowych XIV w., aby po bitwie pod Grunwaldem rozpocząć przenoszenie osadników poza Narew aż na sam skraj granic swego władania w puszczy przy granicy krzyżackiej i litewskiej. Nadając po 10 włók, spowodował przeniesienie setek rodzin drobnego rycerstwa mazowieckiego z zachodniego Mazowsza na opustoszałe tereny nad Bugiem i Narwią. Niewątpliwie również czynił nadania w ziemi drohickiej i bielskiej. Źródło z XVII w. nawet twierdzi, że prawie wszystka szlachta ziemi drohickiej i bielskiej miała przywileje od książąt mazowieckich¹⁴. Brak aktów nadania z jego czasów, dotyczących okolic Drohiczyzna i Bielska, należy tłumaczyć tylko późniejszym zastąpieniem jego dokumentów dokumentami wielkich książąt litewskich. Utraciwszy swe znaczenie dla ich posiadaczy, zaniedbane, przepadły. Ale o istnieniu jednego wiadomo. Zachowany do dziś dokument ks. Janusza I z 1401 r., nadający Prejtorowi z Brześci (ziemia warszawska) Korczewo nad Bugiem w ziemi drohickiej¹⁵, został następnie zastąpiony przez dokumenty litewskie. Możliwe, że w tym czasie Paszek Strumiło z Dmosina (ziemia wyszogrodzka) dostał Ciechanowiec z przyległymi wsiami. Ks. Janusz także lokował tutaj miasta. Tykocin otrzymał od niego prawo miejskie w czerwcu 1425 r. tuż przed opanowaniem tego miasta przez Witolda¹⁶. Za rządów więc Janusza napłynęła tutaj nowa fala osadnictwa mazowieckiego. Witold nie usuwał mazowieckich osadników, potwierdził im nadania wystawiając nowe dokumenty we własnym imieniu, nie wspominając poprzednich, np. w 1416 r. Prejtorowi na Korczewo i Szczeglacin¹⁷. Zapewne też kontynuował osiedlanie Mazowszan, ale nie można ustalić czy jego znane dokumenty nadań dla Mazowszan są faktycznie pierwszymi dokumentami, czy tylko zastępującymi dokumenty mazowieckie. Jego następca tutaj, ks. Michał Zygmuntowicz, też nie unikał Mazowszan. W 1437 r. nadał Piotrowi z Gumowa, wójtowi z Tykocina, spory obszar „nemora Chroscza” od ujścia Supraśli i od Narwi aż do rz. Niewodnicy. Nie można ustalić, czy nadanie to zostało zrealizowane i Piotr Gumowski rozpoczął tu koloni-

¹⁴ Rkps t.zw. ML IV B 7, k. 295.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Krakowie, dokument nr 867.

¹⁶ Metryka Księstwa Mazowieckiego..., op. cit., nr 111.

¹⁷ Biblioteka PAN w Krakowie, dokument pergaminowy nr 22.

zację. Tego roku także osiedlił Mazowszan w Bogowie nad Narwią¹⁸. Za krótkich rządów mazowieckiego ks. Bolesława IV znowu liczniej pojawili się Mazowszanie. Książę ten dał w r. 1443 Siemiatycze, zwane jeszcze wtedy Siemięciami, Borucie z Falet, chorążemu warszawskiemu, lecz po powrocie władzy litewskiej ten je opuścił¹⁹. Ks. Bolesław nadał także prawo chełmińskie w 1440 r. Mielnikowi i Tykocinowi, a zapewne również i innym miastom.

Można przytoczyć szereg wzmianek o różnych wsiach mazowieckich z pierwszej połowy XV w. np. w dokumencie z 1423 r. wymieniono 11 wsi dookoła Długiej Dąbrowy (dziś Dąbrowa Wielka). W 1431 r. już były najdalej na wschód wysunięte wsie mazowieckie: Dziatkowicze, Brzeziny, Osmola, Piotrowo, Dobrogoszcz²⁰. Niewątpliwie do tego roku zostały już zasiedlone przez Mazowszan tereny położone między granicą mazowiecką a Dziatkowiczami. Także na pierwsze dziesiątki lat XV w. przypada fundacja najstarszych kościołów obrządku rzymskiego. Powstały wtedy parafie: Mielnik (1420), Ciechanowiec (jest 1423), Kuczyn (fundacja 1419), Długa Dąbrowa — dziś Dąbrowa Wielka (fund. 1423), Winna, Pierlejewo, Topczewo (jest 1433), Budka (jest 1442), Siemiatycze (pierwsza połowa XV w.) itd., tworząc sieć kościołów katolickich. Najdalej na wschód wiejska parafia łacińska powstała już w 1421 r. w Dziatkowiczach, dalej na wschodzie leżącą parafię w Wilanowie założono dopiero w 1527 r., a w Narewce aż w r. 1777. Parafie katolickie w miastach, przede wszystkim w Drohiczynie (jest w 1435 r.), w Mielniku (1420) mogły być starsze — nie są znane daty ich założenia — ale nie odbijają one stosunków etnicznych w osadnictwie, obsługiwały bowiem przede wszystkim mieszczan, wśród których licznie osiedlali się Polacy. Wsie mazowieckie przeważnie były osadami drobnego rycerstwa mazowieckiego, które rozradzając się zaludniało je coraz liczniej swym ubożającym potomstwem. Chłopi mazowieccy byli jedynie we wsiach nad Bugiem i nad dolnym Nurcem. Później następowało tylko zagęszczenie się osadnictwa mazowieckiego wewnątrz terenów przez nie wcześniej zajętych. Przesuwanie jego granicy dalej na wschód mogło następować tylko w sporadycznych wypadkach, przede wszystkim drogą zamiany gruntów między starostwami a drobną szlachtą. Także przez przyjmowanie praw chłopskich lub bojarzkich Mazowszanie przenikali dalej na wschód i na północ. Już w XV w. ostatecznie ukształtowała się wschodnia, dość kręta granica osadnictwa mazowieckiego. Jego zwarty teren wytyczają następujące mazowieckie wsie: Falki-Pilipy, Warpechy, Niewino Stare,

¹⁸ Rkps MK 3, k. 249-249 v; Rkps MLkop 198, s. 565-566, 209, s. 437-440; Rykaczewski, *Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum*, Paryż 1802, s. 358-359.

¹⁹ Rkps MK 3, k. 241v, 246, 256, 278, 289v, 292 - 292v - różne dokumenty tego księcia dla tych ziem; Wiśniewski, *Rozwój*, 8. 124.

²⁰ Rkps D-149, k. 2S4-284 v.

Malinowo, Łubin, Pietrzykowo, Wiercień, Jakubowskie, Piotrowo-Krzywokoły, Malewice, Wiercień Wielki, Krasewicze, Korzeniówka, Sady, Wierchuca. W części o takim przebiegu granicy zdecydowało utrzymanie się zruszczonego osadnictwa dookoła grodów: Drohiczyn, Bielsk, Brańsk i Suraz. Między Narwią a Supraślą trochę szlachty

mazowieckiej osiedliło się za Surazem, przede wszystkim w grupie wsi o wspólnej nazwie Borowskie.

O wiele więcej, bo około 20 wsi mazowieckich powstało w pow. goniądzkim wzdłuż wschodniego skraju bagien biebrzańskich i dookoła Goniądza, ale ich założyciele zapewne w części przybyli ze wsi mazowieckich na Podlasiu. Mazowszanie osiedlili się tutaj już za rządów litewskich, które objęły ten powiat już w początku XV w.

Trwalsze objęcie rządów przez W. Ks. Litewskich pociągnęło za sobą dalsze wzmocnienie i rozwój osadnictwa ruskiego, a także pojawienie się nad Bugiem i Narwią osadników litewskich, a zapewne też i białoruskich. Osadnictwo ruskie gęstsze bliżej Bugu, w ciągu XV w. posunęło się ku północy w kierunku Narwi wąskim klinem między wsiami mazowieckimi od zachodu a rz. Orłanką od wschodu, poza którą utrzymała się jeszcze puszcza, sięgająca po Kamieniec, Kobryń i okolice Wołkowyska. Władcy litewscy, aby umocnić swe panowanie na tych ziemiach, ciągnących do Mazowsza, osadzili pod grodami i na szlakach głównych dróg pewną ilość wsi bojarów pochodzenia litewskiego i ruskiego, zobowiązanych do służby wojennej i zamkowej. Powstały osobne wysepki bojarzkie litewsko-ruskie. Pod Mielnikiem tworzyła je wieś Moszczona, pod Drohiczynem Putkowiec i Tąkiele, pod Bielskiem Hryniewiczze i Bańki, pod Brańskiem Kiersnowo, Poletyły, Szpaki i może Szumki. Na drodze z Brześcia do Brańska Saki. Sporą też grupę stanowiły wsie położone za Narwią koło Suraza: Chodory, Szerenosy, Zimnoch, Kościany, Ostasze, Okstule, Hołówki, Borowskie-Makary, Leśna i może Horodniany. Może też w XV w. powstały na drodze do Grodna przez Narew Hwoznancuty, Iwanki, Saki, Rohozy i Żywkowo. Zapewne nie są to wszystkie wsie, część innych mogła zaniknąć lub wtopiła się we wsie drobnej szlachty mazowieckiej. Wśród wsi bojarzkich zapewne litewskiego pochodzenia były: Tąkiele, Poletyły, Ancuty, Okstule. Bojarzy zamieszkujący Kiersnowo być może byli potomkami Jaćwingów pochodzących z Kirsnowi na Jaćwieży i osiedlili się tutaj już w XIII w.²¹ Wzmocniono także osadnictwo ruskie we wsiach chłopskich dookoła grodów. Szczególnie dużą i ludną była wyspa ruska koło Brańska, sięgająca aż do rz. Mień. Zbudowano tu też najdalej wysuniętą na zachód wiejską cerkiew w Hodyszewie. Najdalszą na zachodzie wyspą ruską z cerkwią miejską była mała włość Wysokie (Mazowieckie), podległa namiestnikowi z Drohiczyna, z wsiami Osipy, Pożegi i Bryki, która zresztą najwcześniej się spolszczyła. Ludność

²¹ Wiśniewski, *Rozwój*, s. 123-126.

chłopska ruska w nowo zakładanych wsiach między Bugiem a Narwią niewątpliwie była miejscowego pochodzenia ze starych wsi nadbużańskich i w niej stosunkowo szybko roztopiły się wpływy litewskie i białoruskie. Zapewne też w dalszym ciągu dopływała ludność ruska z południa.

Silniejszym wpływom idącym z południa podlegały ziemie należne do włości brzeskiej, sięgające do górnego biegu Nurca, Narewki i Narwi poprzez okolice starego Kamieńca. Leżał on w puszczy na drodze z Brześcia przez Szereszów na Litwę. Jak wspomniałem, podlegała mu puszcza zwana jeszcze w początkach XVI w. Kamieniecką, a następnie Białowieską. Dwór Białowieża, wzmiankowany po raz pierwszy w 1409 r.²², stał w uroczysku Stara Białowieża. Jeszcze w 1518 r. zarządzał tą puszcza namiestnik kamieniecki, ale już w 1529 r. wspomniany jest leśniczy białowieski. W 1546 r. puszcza tworzyła wyodrębnioną jednostkę dóbr królewskich. Puszczy strzegli osocznicy mieszkający koło Kamieńca (we Wnuczkach i Połowcach), później przesuwani wraz z cofaniem się południowej i zachodniej granicy puszczy do coraz to nowszych wsi. Dochód % jej bogactw czerpał król, ale też korzystali z niej uprawnieni do tego poddani włości kamienieckiej i chłopci z dóbr szlacheckich. Różne źródła wymieniają łąki i barcie w Puszczy Białowieskiej, należące do chłopów i szlachty z odległych wsi koło Brześcia i Kamieńca, np. poddani z Kruhla użytkowali łąki i barcie nad górną Narwią i Tuszemlą, z Wierzchowicz nad Policzną, Perebelem i w Poryjewie nad Leśną, ze Zwodów nad Narewką (stąd Zwodzkie Dworzyszczce), z Trościanicy w Pogorzelcu, koło Starej Białowieży, koło Szczekotowa, z Demiańczyc nad Narewką itd. Stąd też cały ten obszar aż po Narewkę i górną Narew od północy i granicę z ziemią mielnicką i bielską od zachodu, stale znajdował się pod wpływem ludności ruskiej, mieszkającej pod Brześciem i Kamieńcem. Od nich pochodziła służba leśna i oni nadawali nazwy łąkom, borom, rzeczkom i innym wyróżniającym się miejscom w Puszczy Białowieskiej. Była to ludność pochodzenia wołyńskiego i nadbużańskiego, która znalazła się pod rządami litewskimi. Za czasów litewskich w XV w. dalej zagęszczało się osadnictwo koło Brześcia i Kamieńca i posuwało się w kierunku północnym. Bez wątplenia wśród mieszkańców nowo zakładanych wsi przeważała ludność miejscowa spod tych grodów. Ślady osadnictwa litewskiego w toponomastyce tutaj są nikłe. Wprawdzie pod Kamieńcem są wsie: Możejki, Bildejki, Burdziły, Mikszyce, Szedzie, ale mogą one pochodzić od imion właścicieli szlacheckich. Np. wiadomo, że nazwa wsi Możejki pochodzi od pana Możejki (syna Rusina Tyszki Chodkowicza), który swe litewskie imię mógł otrzymać od matki Litwinki. Na osadników litewskich może też wskazywać nazwa wsi Litwinowicze (jest w XV w.) położona koło wsi Tokary, w której, jak wspomina akt fundacji parafii Wilanowo z 1527 r., osadzono chłopów Litwinów. Podobny akt dla Mi-

lejcyc, wzmiankuje o Litwinach w Milejczycach²³. Bardzo ciekawa jest wiadomość o osadzeniu w nieznanym czasie pod Kamieńcem Jaćwingów o imionach: Mijszto, Skodis, Korwelis i Rimkowic. Niestety nie można ustalić, jaką oni wieś zasiedlili. Szlachta, która tutaj otrzymała nadania od książąt litewskich, była przeważnie ruskiego pochodzenia. Nie zawsze można stwierdzić, czy przybyła ona z Wołynia, czy z Białorusi, i dlatego nie można ustalić, która przeważała — ukraińska czy białoruska. Wiadomo tylko tyle, że obok miejscowych bojarów brzeskich, a więc zapewne pochodzenia ukraińskiego, nadania w XV w. (od czasów Witolda) otrzymali panowie wołyńscy, białoruscy i mniej liczni litewscy (Pacowie, Golimontowie). Do swych nowych dóbr mogli sprowadzać osadników ze starych posiadłości. Ze źródeł można wydobyć tylko 2 przykłady tak odległego pochodzenia osiedlających się między Bugiem a Puszcza Białowieską. Za czasów Witolda osadnik z Kopyła na Białorusi założył Kopyły koło Wierzchowicz, a na przełomie XV i XVI w. we wsi Wojska koło Kamieńca osiedlili się wolni chłopci z Nowogródzkiego. Duże zagęszczenie miejscowej ruskiej ludności nie sprzyjało napływowi obcych osadników. Brak większej liczby Litwinów i Polaków uwidacznia się również w tym, że powstały tylko 2 i to późno, kościoły katolickie (w Milejczycach w 1529 r. i w Wilanowie w miejscu zwanym Siemieniec w 1527 r., w tym tylko ten ostatni był kościołem wiejskim), gdy cerkwi było 7.

W ciągu XV w. osadnictwo idące od Brześcia dotarło aż do Boćków. Już w XV w. były Tokary, zasiedlone przez ruskich bojarów Tokarewskich, Telatycze, Tumian, Rohacze, grupa wsi Tura, pana z ziemi brzeskiej (Zubacze, Litwinowicze, Klukowicze, Mikszyce, Polwica, Łumno, Nurzec), dalej królewskie Milejczyce, Sobiątyn i najdalej wysunięte Kalejczyce królewskie, później szlacheckie. Od strony Kamieńca osadnictwo sięgnęło granicy ziemi bielskiej i rzeki Siporki wsiami królewskimi Połowce i Suchory (dziś Stawiszczce) i terenami dóbr Wierzchowicze (czas powstania kolejnych wsi w tych dobrach nie jest znany). Dla tego klina brzeskiego w 1516 r. lokowano miasto Milejczyce²⁴.

W pow. goniądzkim, obejmującym ziemie między Narwią i Biebrzą, jeszcze w XV w. był tylko sam gród Goniądz, w którym znajdował się kościół fundowany przez Witolda. Następnie powstały pierwsze osady pod samym grodem i wzdłuż bagien biebrzańskich. Niestety brak źródeł uniemożliwia dokładniejsze ustalenie czasu ich powstania. Do najstarszych należy przynajmniej część z 11 tzw. wsi okolnych, stanowiących przyległości Goniądza (późniejsze jego przedmieścia), oraz około 13 wsi drobnej szlachty mazowieckiej, ciągnących się pasem wzdłuż bagien biebrzańskich. Ich załóżki powstały po 1410 r. Wiadomo tylko, że Ci-barzewo (późniejsze Szorce) już było w 1451 r., a w 1445 r. był wspom-

²³ Rkps D - 149, k 144V, 149.

²⁴ ALRG I 141; A. Wawrzyńczyk; J. Perdenia, Włość kamieniecka (rękopis).

niany Bajka, od którego zapewne pochodzi wieś Bajki. W Goniądzu i w tych najstarszych wsiach mieszkali sami Mazowszanie, ale zaczęli też pojawiać się osadnicy litewscy. Większość powiatu pokrywała puszcza, którą za rządów namiestników litewskich oddano pod kolonizację ludności litewskiej i ruskiej, nie zamykając jednak dopływu ludności mazowieckiej. Do końca XV w. osadnictwo zajęło ziemie po rzekę Nereśl i szeroko dookoła Goniądza po Krzeczkowo i do ujścia Brzozówki, m. in. za czasów Kazimierza Jagiellończyka powstały wsie: Dolistowo, Jaświły, Jatwież, Przytulanka (Potoczyna), Smogorówka i zapewne jeszcze inne wsie, jak Krzeczkowo, Boguszewo. Za czasów Aleksandra Jagiellończyka doszły wsie Brzozowa (późniejsze Karpowice), Zabiele, Kalinówka i inne. Wśród nowych wsi pojawiły się też osady bojarów rusko-litewskich, jak np. Moniuszki za Kazimierza Jagiellończyka, Zalesie-Czokołdy za Aleksandra Jagiellończyka i dalej od Biebrzy i Mazowsza położone nowe wsie drobnej szlachty mazowieckiej (około 8). Namiestnicy goniądzcy podlegający Trokom, przynosili osadników z Litwy i z nad Niemna. Przechodziła także na teren pow. goniądzkiego ludność ruska z południa, ale przeważali dalej Mazowszanie (również wśród chłopów) i przenoszeni z daleka litewscy przybysze. Stąd też w XV w. obok licznych mazowieckich wsi, mających przeważnie nazwy przeniesione z Mazowsza, powstało sporo litewskich (Downary, Ginie, Jaświły, Masie, Mejły, Radzie, Zubole, Zucielec, Zyburty, Żodzie itd.) i stosunkowo mało ruskich (Hornostaje, Kołodziej, Mikicin). Jatwież może nosi nazwę od osiedlonych tutaj potomków emigrantów jaćwieskich. Powstała więc bardzo mieszana etnicznie grupa ludności, w której coraz większą rolę odgrywali Litwini, mający utrwalić panowanie litewskie w tej części zagarniętego Mazowsza. Nie wzniesiono też w XV w. ani jednej cerkwi, tylko jeszcze 2 kościoły w Dolistowie i Trzciannem²⁵.

Drugim czynnikiem mającym wzmocnić rządy litewskie na tych ziemiach były nadania na rzecz możnowładztwa litewsko-ruskiego, dokonywane nie tylko w puszczy, ale również przez przekazanie im na własność starych wsi gospodarskich. Zwiększyło to napływ osadników litewskich i ruskich, a nawet powodowało cofanie się ludności mazowieckiej w niektórych okolicach. Już w 1433 r. w. ks. litewski Zygmunt Kiejstutowicz nadał stary mazowiecki gród Tykocin z przyległą włością swemu marszałkowi Janowi Gasztołdowi. Gasztołd i jego potomkowie nie poprzestali na tym, wykupili w pobliżu części wsi drobnej szlachty i włączyli je do swoich dóbr, osiedlając na miejscu Mazowszan ludność litewską i ruską. Powodowało to nawet zmianę nazw niektórych wsi, np. mazowieckie

Tyszki zmienione zostały na ruskie Sierki. Gasztołdowie, posiadający swe główne dobra pod Wilnem, zapewne stamtąd sprowadzili wielu osadników, których potomkowie jeszcze w końcu XVI w. nosili nazwiska litewskie. Wynikiem tej działalności osadniczej Gasztołdów była, wyodrębniająca się silnie od okolicznych mazowieckich wsi, wyspa wsi tykocińskich, stanowiąca najdalej na południowy zachód wysunięte skupisko ludności pochodzenia litewsko-ruskiego, które ze względu na silne mazowieckie otoczenie uległo polonizacji w XVII w., ale zachowało do dziś pewną odrębność²⁶.

Około połowy XV w. Kazimierz Jagiellończyk nadał Litwinowi Racze Tabutowiczowi spory obszar puszczański nad rzeką Białystok, który Raczek i jego potomkowie Bakałarzowicze i Jundziłłowie skolonizowali, dając początek dobrom Białystok i Dojlidy z licznymi wsiami. Główne dobra mieli oni koło Lidy i stąd sprowadzili przynajmniej część swoich chłopów. Po nich też pozostały tu nazwy litewskiego pochodzenia: Dojlidy, Dojnowo. W nich także osiedlali się chłopci spod Suraża i zapewne trochę Mazowszan wśród bojarów²⁷. Przed 1483 r. Rusin Iwan Chodkiewicz otrzymał na wschód od dóbr Raczek Gródek (dawny gród o nazwie Supraśl?) i wielki pas puszczański między Supraślą a wsiami suraskimi i bielskimi, aż po źródła Supraśli, zwany puszcza Błudów. W czasie jego nieobecności, gdy jako wojewoda kijowski dostał się w 1483 r. do niewoli tatarskiej, w puszczy tej osiedliło się samowolnie wielu chłopów, poddanych grodu bielskiego i suraskiego, którzy dali początek różnym wsiom (Żuki, Iwanki, Solniki, Koźliki itd.), przesuwając zasięg osadnictwa północnoukraińskiego znacznie za Narew. Dopiero w 1512 r. Zygmunt I ponownie przekazał Błudów synowi Iwana, Aleksandrowi Chodkiewiczowi, wojewodzie nowogrodzkiemu. Chodkiewiczowie kontynuowali zasiedlanie puszczy dookoła Gródka i Zabłudowa, tworząc z niej dwa latyfundia o tych nazwach z dwoma miastami. Dobra Zabłudów w 1674 r. liczyły 34 miejscowości, w tym 6 wsi bojarskich. Usytuowane bezpośrednio przy granicy terenów zasiedlonych, łączyły się z osadnictwem nad Narwią. Dobra Gródek były wyspą w środku puszczy²⁸. W nieznanym czasie w ręce Chodkiewiczów dostała się także Choroszcz z okolicą. Nad Supraślą wytworzył się jeszcze jeden ośrodek dóbr, gdy Bazylianie dostali część puszczy od Chodkiewiczów. Najpierw w 1498 r. osiedlili się w Gródku, a następnie w r. 1500 przenieśli się na uroczysko Sucha Hruda. Zbudowali

²⁵ M. Kuźmińska, Olbracht Marcinowicz Gasztold, [w:] *Ateneum Wileńskie*, IV, 1927, s. 135–171; Wiśniewski, *Rozwój*, s. 125; Tenże, *Ślady jaćwieskie koło Tykocina?*, [w:] „*Problemy*”, t. XVII, 1961, 662–663; AGAD, *Archiwum Skarbu Koronnego*, rkps LVI T 4; Rkps MLkop 198, 564.

²⁶ AGAD, rkps Kapiejana 44; Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa w pow. grawskim...*, op. cit., s. 210–216; Tenże, *Rozwój*, s. 126–129; Kapica 79; Odgraniczenie sądowe dóbr grodzieńskich i bielskich w roku 1536, [w:] „*Athenaeum*”, 1842, z. 1, s. 82; KDKW I 439, 479, 504; Wiśniewski, *Rozwój* 126–129; Rkps MLkop 198 s. 468–472; 203 s. 19–22.

²⁷ J. Glinka, *Ród Klausucia w mękach XIII - XVI*, [w:] *Studia Źródłoznawcze*, V, 37; T. Wasilewski, *Białystok w XVI - XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Białegostoku*, t. I, Białystok 1968, s. 107–112; AS I 15.

²⁸ Wiśniewski, *Zarys* 11–12; Rkps MLkop 193, s. 653; 195, s. 796–797.

oni tu sławny klasztor supraski. Później jeszcze dostali inne wsie, położone bądź między dobrami Białystok i Choroszcz (klucz Fasty), bądź nad Narwią (w 1506 r. Baciuty i Topilec) oraz w 1533 r. Klewinowo²⁹. niewątpliwie wydarli oni znaczny wpływ na utrzymanie się wyznania wschodniego i języka ruskiego w tych stronach. Na ziemi między Narwią a Sapaśią przenikali chłopci spod Bielska i Suraza, do którego należały wsie położone na tych ziemiach (Klepacze, Oliszki, Hryniewiczze, Pomigacze), ale osiedlali się także chłopci sprowadzani przez Chodkiewiczów z ich posiadłości białoruskich, m. in. z dóbr Brzostowica Wielka. W ich dobrach też pojawiła się drobna szlachta mazowiecka, przyjmując status bojarów pańskich (w Bagnówce). Przewaga mieszanej ludności ruskiej pochodzenia północnoukraińskiego i białoruskiego była jednak niewątpliwa, jak świadczą liczne nazwy ruskie i brak wiejskich kościołów katolickich, w tych dobrach. Słabsza nad Narwią, im dalej na wschód tym silniejsza była przewaga ludności białoruskiej. Z drugiej strony zasięg ludności północnoukraińskiej przekroczył tu granicę diecezji łuckiej i późniejszą granicę woj. podlaskiego.

Między 1477 a 1480 r. Litwin Olechno Kmita Sudymontowicz z Chozewa, wojewoda wileński, otrzymał Siemiatycze z przyległymi ziemiami. Dobra te przynajmniej częściowo były zasiedlone (powstało w nich 7 wsi). Między 1492 a 1506 r. Andrzej Stankowicz dostał Kruszewo, Śliwno, Izbiszczę i Pankowicze (dziś Pańki), które sprzedał Mikołajowi Radziwiłłowi,

właścicielowi włości Waniewo po obu stronach Narwi po Turośń Dolną. Nadawca tych dóbr, Aleksander Jagiellończyk w 1493 r. dał Mazowszaninowi Janowi Sławskiemu „pustowszczyznę Mikityńskie”, na której powstał Mikicin, a w 1494 r. dał Chwiedkowi Tarusie Dyateołowszczyznę też w pow. goniądzkim, na której wyrosło Dzieciołowo³⁰. W dobrach waniewskich, posiadających przeważnie ludność mazowiecką (stał polskie nazwy wsi i fundacja kościoła łacińskiego w 1511 r.), niewątpliwie nastąpił za Radziwiłłów wzrost ludności ruskiej, którą Radziwiłł jako namiestnik bielski, mógł bez kłopotu przenosić ze wsi gospodarskich pod Bielskiem. W nieznanym czasie nadano szlachcie ziemię z luźnym osadnictwem nad Niewodnicą i Turośnią, na których w ciągu pierwszej połowy XVI w. powstały małe dobra, przeważnie należące do rodzin mazowieckich i podlaskich: Niewodnica Korycka, Lewickie, Zalesiany, Turośń Kościelna itd. Założyli oni tu najpierw jeden kościół wiejski (Turośń 1515 r.), a następnie jeszcze dwa (Juchnowiec i Niewodnica). Osiedlili zapewne tu chłopów polskich ze swych starszych dóbr. Około 1520–1524 lekarz królewski, Maciej z Krajny dostał Buzuny oraz ziemię po obu

stronach Narwi, na których założył dobra Strabla z 6 wsiami (m. in. Doktorce)³¹.

W 1509 r. Białorusin Iwan Sapięha sekretarz królewski dostał włość Boćki, zapewne dobrze zasiedloną, bo już w 1513 r. fundował w niej kościół przeznaczony także dla sąsiednich wsi drobnej szlachty mazowieckiej³². Cerkwie w tych dobrach były dwie*. W pobliżu, ok. 1500 r. bojar czernihowski Lewko Wejkniewicz, łowczy litewski, założył nieduże dobra Lewki na miejscu dworca koniuskiego, kupionego u mieszczan bielskich³³. Te ostatnie nadania nie przynosiły rozwoju terytorialnego osadnictwa, tylko zagęszczanie się osadnictwa i zmiany etniczne na ziemiach już wcześniej zasiedlonych. Dopiero nadanie ziem nad Orlanką dało dalsze, choć jeszcze nieznaczne powiększenie terenów zasiedlonych. Ok. 1500 r. król polecił Jeskowi Iwanowiczowi osadzić ludzi na żrebiach koszelewskich, werweczyckich i w lesie topczykalskim, oraz założyć tam miasto, czego ten nie dokonał. Król odebrał mu las topczykalski i oddał Piotrowi Fursowi. W 1512 r. nabył te żrebia i Topczykały Wołynianin (?) Bohusz Bohowitynowicz, podskarbi litewski. Przy wytyczaniu w 1516 r. włości Bohusza wspomniano, że jej wschodnią granicą biegnie granicą Puszczy Białowieskiej³⁴. Na zasiedlonym ruską ludnością obszarze powstało z czasem 13 miejscowości po obu stronach Orlanki, tworzących dobra o nazwie Orla. Nowych osadników Bohusz sprowadzał zapewne z innych swych dóbr podlaskich i wołyńskich. Około 1520 r. król polecił staroście bielskiemu założyć miasto Kleszczele (dostało prawo miejskie w 1523 r.), położone na drodze z Bielska do Brześcia na granicy ziemi bielskiej z brzeską³⁵. Zapewne też wtedy rozwinęła się kolonizacja tego odcinka pogranicza Puszczy Białowieskiej.

Dobrami Orla i wsiami królewskiej włości kleszczelskiej osadnictwo przekroczyło w początku XVI w. rz. Orlankę i dotarło od południowego zachodu do granicy Puszczy Białowieskiej. W głąb położonej na północy Puszczy Bielskiej przenikały drobne osady jednodworcze, np. w XV w. nad rz. Łoknicą osiadł Żuk Leniewicz z innymi (na miejscu jego gospodarstwa w XVI w. powstało Leniewo). W XV w. też powstał najdalej na północny wschód wysunięty punkt osadniczy — Narew — niewątpliwie jako punkt etapowy na jednej z dróg królów polskich z Ko-

³¹ Wiśniewski, Zarys, 12; AGAD, dokumenty pergaminowe nr 670; Rkps MLkop 198, s. 265-266; 217, s. 85S. J. Hajdukiewicz, J. Wiśniewski, Maciej z Krajny, [w:] „Polski słownik biograficzny”, t. XIX, 1974, s. 21 — 22.

³² Daniłowicz, Skarbiec..., op. cit., II 2212; Rkps D - 152 k. 96v-97; Rkps MLkop 193, s. 667-668; 202, s. 486-488.

³³ Rkps MLkop 209, s. 782-784; A. Boniecki, Poczet rodów w W. Ks. Litewskim w XV i XVI w., Warszawa 1887, s. 363.

³⁴ ALRG 125-127; Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków, t. III, Lwów 1890, s. 141; Rkps MLkop 217, s. 176; 204, s. 63-67.

³⁵ Rkps A-4436 k. 3-4 v.

²⁹ AS IX 1-239; Rkps MLkop 209, s. 1007-1011.

³⁰ Wiśniewski, Rozwój, 125-126; Akty litovskoj metriki, sob. F. I. Leontović, t.I, Warszawa 1890, 8. 37-38; rkps MLkop 198 k. 472-476, 516-617 AGAD, Kapieiana 55.

rony na Litwę przez Brześć i Grodno. Już w 1421 r. Władysław Jagiełło jadąc z Grodna na Wołyń zatrzymał się „in flumine Narew” i wystawił tam dokument³⁶. W pobliżu między 1494 a 1506 r. założono dwór Trościanica³⁷. Ważniejsze stacje na drogach, królewskich królowie zamieniali na miasta. W 1514 r. Zygmunt Stary polecił lokować miasto Narew, lecz powiodło się to dopiero w kilkanaście lat później. Głównym obowiązkiem mieszczan była konserwacja mostów na Narwi³⁸.

Przejście niektórych dóbr należących wcześniej do Mazowszan, jak Ostrożany, Dołubowo w XV w., a następnie Rudka, Grodzisk, Czarna Cerkiewna z wsiami, drogą posagów lub kupna w ręce panów litewskoruskich także wzmocniło wpływy ruskie. Właściciele tych dóbr rozwijając w nich osadnictwo, a dysponując w swych innych majątnościach tylko chłopami ruskimi, jedynie ich mogli osadzać w swych wsiach. Powstawały więc nowe i rozwijały się stare wyspy ruskie lub częściowo ruskie w dobrach pańskich i dookoła starych grodów wśród wsi mazowieckich³⁹. Stąd też dokumenty parafii Łubin (1498 r.), Pobikry (1514), Pietkowo (1522), Topczewo (1523) piszą o Rusinach mieszkających na terenie tych parafii⁴⁰. Wsie ruskie im były dalej na zachód położone, tym wcześniej się spolszczyły.

Rzadziej powstawały nowe wyspy polskie. Zakładane w dobrach prywatnych miasteczka — Boćki w 1509 r., Waniewo w 1510 r., Siemiatycze w 1542 r. — osady targowe: Orla (później miasto) i Rudka — przyciągały ludność polską. Dla niej też zakładano w tych miasteczkach kościoły katolickie. W Budce już jest w 1442 r., w Siemiatyczach w pierwszej połowie XV w., w Waniewie fund. w 1511 r., w Bockach w 1513 r., w królewskiej Karwi w 1528 r. W Orli mieszczan polskiego pochodzenia albo nie było, albo było zbyt mało, jeżeli nie zbudowano w niej kościoła katolickiego, tylko 2 cerkwie. Z drugiej strony najdalej na zachód wysunięte cerkwie miejskie były w miastach prywatnych (w Tykocinie i Wysokiem Mazowieckiem), które obsługiwały nie tylko mieszczan, ale także ruską ludność wiejską w tych dobrach. Ludność starszych miast była ruska, ale w nich też coraz liczniej pojawiało się mieszczaństwo polskie w części pochodzące ze zbiedniałej, okolicznej szlachty. Powodowało to wyodrębnienie się w niektórych miastach osobnych dzielnic polskich (w Drohiczynie Lacka Strona, w Surażu ul. Lacka).

Na ziemiach między Bugiem a Supraślą i barwią wytworzyło się więc bardzo przemieszane, różnorakie pod względem społecznym i et-

nicznym osadnictwo. Utrwalały się w nim podziały społeczne, w części pokrywające się z podziałami etnicznymi. Wsie polskie to przeważnie wsie drobnej szlachty pochodzenia mazowieckiego (ohłopi polscy mieszkali nad dolnym Nurcem i nad Bugiem po Wierchucę), a wsie ruskie to wsie chłopskie i bojarskie. Ludność miast była mieszana, podlegała ona coraz silniejszym wpływom polskim.

Dokonane tu nadania i dobra pańskie nie równały się wielkością nadaniu uczynionemu przez Aleksandra Jagiellończyka ok. 1500 r. na rzecz kniazia Michała Glińskiego. Książę ten nadał Glińskiemu cały dawny powiat goniądzki, obejmujący ziemię od granicy krzyżackiej do granicy dóbr tykocińskich. Po jego ucieczce do Moskwy Zygmunt Stary przekazał te wielkie dobra Mikołajowi Radziwiłłowi, woj. wileńskiemu. Gliński, Radziwiłł i jego synowie, prowadzili dalej kolonizację puszczy nad Jaskrą, Supraślą, a także między Goniądzem i Brzozówką. Do r. 1529 założyli w sumie ok. 30 wsi i dwór Knyszyn. Osiedlając w nich Rusinów, Litwinów i Mazowszan, spowodowali, że między Narwią, Biebrzą, Brzozówką i Supraślą bardzo rozrósł się mocno mieszany etnicznie zespół osadniczy. Nie było tu tak wyraźnego połączenia pochodzenia etnicznego z przynależnością stanową, jak między Narwią a Bugiem. Wśród chłopów byli tutaj przedstawiciele wszystkich 3 narodów, a także spośród nich pochodziła osiedlana tu drobna i średnia szlachta. Wszystkie grupy etniczne szybko wymieszały się, czemu sprzyjało jeszcze to, że wszyscy mieszkańcy bez względu na przynależność stanową podlegali jednej władzy, tj. samym Radziwiłłom i ich urzędnikom. Powstało tu bowiem feudalne państewko z całą strukturą społeczną i administracyjną. Radziwiłłowie posiadali także własne wojsko, sąd itd., w których główną rolę odgrywali urzędnicy polskiego pochodzenia. Założono tu też, obok starszych parafii katolickich (Goniądz, Trzcianne, Dolistowo) dodatkowo trzy dalsze: Kalinówka 1511, Dobrzyniewo 1519, Knyszyn 1520. Na całym obszarze była tylko jedna cerkiew wiejska w Boguszewie, która zresztą krótko istniała, i jedna cerkiew miejska w Knyszynie. Nastąpiła też szybka katolicyzacja i polonizacja całej ludności, w którą wtopili się Rusini, przybywający spod rządzonego przez Mikołaja Radziwiłła Bielska i Suraża, a także z innych dóbr, oraz Litwini z jego majątności litewskich⁴¹.

Odległość i obszerny pas puszczy utrudniały Litwinom z Trok zarządzanie rozwijającymi się gospodarczo i demograficznie ziemiami nad Bugiem, Narwią i Biebrzą. Najpierw pojawili się osobni urzędnicy

³⁶ Wiśniewski, Zarys, s. 10; Codex epistolaris saeculi decimi quinti, Kraków 1870 I 53; A. Gąsiorowski, Itineraria dwu ostatnich Jagiellonów, [w:] „Studia Historyczne”, XVI, 1973, s. 200-261; Rkps MLkop 209, s. 1-11.

³⁷ RWPB 71.

³⁸ ALRG 110; Podl III 99, 156, 187.

³⁹ Wiśniewski, Rozwój, s. 125-126.

* Rkps D-149 k. 249v, 254v, 290, 207v.

⁴¹ AS I 14-24, 30, 34; KDKW I 460, 512; Kapica 236, 398-399; Rkps MLkop 203, s. 25-55; 209, s. 729-731; I. T. Baranowski, Z dziejów feudalizmu mi Podlasia — Rajgrodzko-goniądzkie „państwo” Radziwiłłów .w pierwszej połowie XVI w., [w:] „Przegląd Historyczny”, t. 4, 1907, s. 62-74, 158-169; Wiśniewski, Rozwój, s. 127-128.

zwani podlaskimi: bobrowniczy (pierwsza wzmianka w 1513 r.), leńniczy (1516), łowczy, a przede wszystkim woj. podlaski w 1513 r. (Iwan Sapieha). W 1520 r. formalnie utworzono nowe województwo „propter nostri longam a loco palatinatus (trocensis) distantiam multis erroribus in administratione communis justitiae”, nie dając mu w akcie erekcyjnym nazwy. Włączono do niego „territoria” drohickie, brzeskie, bielskie, kamienieckie, mielnickie i kobryńskie⁴², a ponadto objęto nim fragment dawnej Jaćwieży (ziemie między rz. Łek, Biebrzą i Netta), część ziemi wiskiej (pow. goniądzki), część ziemi świeckiej, o czym w powyższym akcie nie wspomniano. Nowa nazwa — Podlasze — powstała wśród urzędników litewskich dla oznaczenia ziem w woj. trockim, leżących za puszcza wzdłuż granicy Lachów. We wszystkich źródłach litewskich, pisanych po rusku występuje zawsze forma *Podljasze*, *podljaszskij*, a po łacinie *Podlachia*, *podlachensis*. Dla Litwinów droga wiodła do kraju Lachów przez Podlasze, jak w góry wiedzie przez Podgórze. Pojawiła się po raz pierwszy dopiero w 1495 r. w źródłach litewsko-ruskich. W źródłach polskich w tym czasie w ogóle nie była znana. Zaczęła sporadycznie w nich występować od 1517 r., a powszechniej dopiero od r. 1563. Nazwą *Podlasze* początkowo określano tylko ziemie koło granicy Korony między Brześciem a Parczewem, później rozszerza się ona na cały obszar ziem między granicą „lacką”, mazowiecką a pasem puszczy. Dlatego też w XVI w. pisze się o Brześciu, Kamieńcu, Supraśli, Wasilkowie itd. jako o leżących na Podlaszu, oraz o granicy podlaskiej przy Żołobatych Mostach (okolica źródeł Narwi). W XIV czy nawet w XV w. w licznych źródłach nigdy nie określano tak położenia grodów czy wsi tu leżących⁴³. Mieszkańców nazywano Podlaszanami, później Podlasiakami. Mieszkańców pow. grodzieńskiego, siedzących przy granicy Podlasia, po jego włączeniu do Korony nazywano Podkoroniakami lub Zapuszczanami. Wschodnia granica woj. podlaskiego jeszcze w XVI w. nie była stabilna, ulegała ona pewnym zmianom. Przed 1541 r. Aleksander Chodkiewicz kupił dobra Dojlidy, tworzące wcześniej z dobrami Białystok jedną całość. Przez tę sprzedaż dobra Dojlidy, znalazłszy się w rękach właściciela sąsiednich dóbr Gródek i Zabłudów w woj. trockim, zostały przeniesione w granice tego województwa. Również dobra Choroszcz, stanowiące własność Chodkiewiczów, znalazły się w granicach woj. trockiego, tworząc w woj. podlaskim obcą enklawę. Utworzenie woj. podlaskiego i odłączenie jego ziem od woj. trockiego osłabiło wpływy litewskie. Coraz częściej urzędnikami zostawali członkowie miejscowej szlachty polskiego pochodzenia. Jedynie zarząd dóbr królewskich pozostał dłużej w rękach Litwinów lub Rusinów. W sumie jednak nastąpiło

⁴² Oryginał w AGAD, dokumenty pergaminowe nr 1137; druk w Podl III 257-259, regestr w *Matricularum Regni Poloniae Summaria IV 2200*

43 Wiśniewski, *Podlasze*, op. cit., s. 172-174; Tenże, *Podlasze*, [w:] *Kon-

zmniejszenie napływu Litwinów i zahamowanie postępu osadnictwa ruskiego, przede wszystkim na ziemiach już opanowanych przez Mazowszan. Możliwości ekspansji ruskiej pozostały tylko na pograniczu wschodnim województwa w puszczech królewskich⁴⁴.

b. Między Supraślą i Brzozówką a Niemnem.

Jak wiemy, ziemie północno-wschodniej Białostoczczyzny podlegały od końca XIV w. penetracji ludności nadniemieńskiej. Należy więc postawić pytanie, jaki był jej skład etniczny w XV w. Ze źródeł XVI w. i nielicznych z XV wynika, że choć już przeważała nad Niemnem ludność ruska (Białorusini), lub zruszczona, to jednak należy zauważyć, iż mieszało tu też dużo Litwinów. Wśród jednych i drugich niewątpliwie byli też potomkowie emigrantów z Jaćwieży. Po Jaćwingach do dziś pozostały wsie o nazwach Jatwież pod Grodnem i pod Wołkowyskiem. Po nich i po Litwinach poszła też część nazw wsi, urabiano je od ich nazw osobowych lub zawodowych. Zastanawia wzmianka z 1379 r. o wsi Zabłocie nad Niemnem, zamieszkaną przez Polaków⁴⁵. Była to chyba wieś jeniecka. W XV i XVI w. osadzano także pod Grodnem, głównie nad rz. Łosośną i w Świacku, trochę Tatarów, ale nie wywarli oni większego wpływu na charakter etniczny miejscowego osadnictwa. Tak wyglądał zasadniczy charakter i podział etniczny ludności tych terenów, z których ruszyło w XV w. osadnictwo na pas puszczy, zalegającej wtedy prawie całą wschodnią Białostoczczyznę. On też wraz z podziałem administracyjnym i przynależnością własnościową odegrał zasadniczą rolę w ukształtowaniu się struktury etnicznej tej części Polski. Należy jednak pamiętać o czynnikach) naruszających kierunki posuwania się osadnictwa i jego charakter etniczny. Głównym wśród nich były nadania na rzecz możnych panów, którzy sprowadzając osadników z różnych stron, powodowali powstawanie enklaw ludności innego pochodzenia.

W pierwszym okresie kolonizacji ogromnej Puszczy Grodzieńskiej kierunki i zasięg nowego osadnictwa były wytyczone przez główne drogi, które ukształtowały się dla potrzeb zarządzania zajęтыми ziemiemi nad Bugiem i Narwią, a następnie dla utrzymania stałej łączności po unii polsko-litewskiej między Wilnem i Krakowem. Najważniejszą z nich była droga z Grodna do Brześcia nad Bugiem, idąca przez Krynki, Białowieżę i Kamieniec. Jej trasę i etapy uwidaczniają itineraria królów polskich⁴⁶. Wzdłuż tej drogi dla potrzeb władcy i jego otoczenia wzniesiono dwory: Krynki (jest w r. 1429), Kołodziejna (jest 1486), Białowieża (jest w 1409 r.). Wzdłuż niej też, jak również w górę rz. Swisloczy, w po-

⁴⁴ Wasilewski, *Białystok...*, op. cit., s. 109.

⁴⁵ *Codex diplomaticus Prussicus*, hrsg J. Voigt, t. III, Królewiec 1848, nr 134.
⁴⁶ A. Gašiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386-1434*, Warszawa 1972; Tenże, *Itineraria...*, op. cit., s. 258 — 275.

bliżu której biegła ta droga, posunęło się osadnictwo od Niemna. Wzdłuż Swiśłoczy rozciągnął się sznur drobnych osad rycerzy litewskich i jaćwieskich (na wschodnim brzegu Cydziki, Glindzicze, Jodkiewicze, Połujany, Ej-smonty itd., a na zachodnim Hlebowicze, Petelczyce, Poczobuty, Sarosieki, Usnar, Ihnatowicze, Proniewiczze, Kudrycze, Zapowicze, Białokozy, Pietraszewicze, Gieniusze), dochodzący aż do Krynek. Osobno powstały Gobiaty, może związane z dworem Kołodzieżna. Wyraźnie pasmowe skupisko tych osad wzdłuż rz. Swiśłoczy, będącej jeszcze w końcu XIV w. przeszkoda na drodze na wschód, wskazuje na ich celowe i jednoczesne osadzenie. Podobny typ osadnictwa drobnorycerskiego kształtował się na Mazowszu w początkach XV w. Można więc i do tych czasów odnieść początki tych wsi nadswiśłockich i pod Krynkami. Rządził wówczas Litwą Witold, który zapewne był inicjatorem przynajmniej części tych wsi. Przypuszczenie to potwierdzać może wzmianka o przesiedleniu na polecenie Witolda, mieszkańców Żerosławki nad Niemnem nad rz. Wierciecja (wschodni dopływ Swiśłoczy), nad którą osadzili wieś Olekszyce⁴⁷, położoną właśnie w okolicy tych wsi rycerskich. Większość tych drobnych rycerzy była pochodzenia litewskiego, a być może także jaćwieskiego. Przyjęli oni wyznanie rzym. kat., co mimo ich zniszczenia w XV i XVI w. doprowadziło do ich polonizacji i powstania sporego, językowo polskiego pasa osadniczego wzdłuż rz. Swiśłoczy. Dalej na południe, na wschodnim brzegu Swiśłoczy otrzymali na przełomie XV i XVI w. nadania różni panowie, m. in. Aleksander Chodkiewicz dostał Brzostowicę Wielką, a Fiedor Massalski Olekszyce.

Na zachód od wsi drobnoszlacheckich i nadań dla możnych panów osiedlano chłopów w pasie wcinającym się głębokim klinem aż po Kołodzieżnę, zachodni dopływ Swiśłoczy. Nazw wsi, których załazki sięgają tego czasu nie znamy, ale może już wtedy były osady służebne jak Bobrowniki⁴⁸, obruśniki Wieszeniewiczze (są w 1516, dziś?). Wśród nowych osadników byli Rusini i Litwini, np. chłopci nadani w 1194 r. plebanowi w Odelsku nosili imiona litewskie: Moldus, Tys, Nyesztha, Naczus⁴⁹. Jeszcze w XVI w. także wśród ludności wiejskiej na południe od Krynek występowały licznie chłopcy o imionach i patronimikach pochodzenia litewskiego lub jaćwieskiego⁵⁰. Dla nich Kazimierz Jagiellończyk założył przed 1492 r. pierwszą w tych stronach parafię katolicką w Odelsku⁵¹.

Dla zagęszczającego się osadnictwa lokowano najpierw za Kazimierza Jagiellończyka miasto Odelsk, a następnie przy dworze Krynki król

Zygmunt Stary założył ok. 1522 r. miasto Krynki⁵², w którym także osiedliło się sporo Litwinów. Mogli być także Polacy wśród pierwszych mieszczan kryńskich. Zygmunt Stary w akcie fundacji kościoła katolickiego w Krynkach w 1522 r. podkreślił, że osiadło tu wśród „ortodoksów” wielu katolików i dla ich potrzeby, ze względu na odległość od Odelska, buduje w Krynkach kościół katolicki, którego pierwszym rektorem został Polak Paweł z Ciechanowca⁵³. W połowie XVI w. także sporo mieszczan nosiło nazwiska, wskazujące na ich litewskie pochodzenie.⁵⁴

Mniejsze znaczenie miały drogi, prowadzące na zachód wzdłuż Biebrzy, których używano dla kontaktów z Mazowszem i Krzyżakami, dla wyjazdów na polowania w puszcze przygraniczne oraz dla łączności z Rajgrodem i Goniądzem, w którym umieszczono najdalej na zachód wysuniętą siedzibę namiestnika litewskiego. (Rajród podlegał Goniądzowi). Droga do Goniądza szła południowym brzegiem Biebrzy, a do Rajgrodu przez Łabno i puszcę do przeprawy na rz. Netcie (dziś tu jest Augustów). Także jeszcze małe znaczenie miała droga w górę rz. Łosośny i przez puszcę do Tykocina. Przy niej w puszczy najpierw wzniesiono u źródeł Łosośny dwór Molawica (jest w r. 1521), a następnie głębiej za działem wodnym u źródeł Sokołdy dwór Sokołda, dziś Sokółka (jest 1524).⁵⁵ Osadnictwo wzdłuż tych dróg w XV w. doszło mniej więcej do linii wytyczonej przez później zorganizowane wsie, ale położone na terenie wcześniej zasiedlonym, tzn. przez miejscowości: dwór Perstuń (jest w 1504 r.), dwór Łabno (jest w 1494 r.), Strzelczyki, Niemiejsze, Grzebień koło Odelska, Knyszewicze, Krynki, dwór Kołodzieżna. Poza tę linię wcinano się w puszcę wzdłuż rz. Łosośny, nad którą zbudowano rudnię Kuźnicę (jest w 1508)⁵⁶, i wzdłuż rz. Jatły (dziś Popilia), do rz. Niedźwiedzicy i górnej Biebrzy. Tu pewien czas najdalej na zachód wysuniętą wsią były Chilmonowicze (dziś Chilmony), wzmiankowane w 1505 r. i dwór nazwany Nowym Dworem Białym⁵⁷. Dalej ciągnęła się puszcza do rz. Brzozowej, pilnowana przez osoczników spod Grodna, mieszkających w miejscach, gdzie później powstały zwarte wsie: Kiełbasin, Niemiejsze, Dubnica Mała alias Chacewicze (Strzelczyki).

Do XVI w. poza dworami, paroma wsiami ludności służebnej tuż pod Grodnem, wsiami bojarów, nie było jeszcze tutaj dużych, zwartych wsi. Także nie było jeszcze stałych nazw osad. Ludność chłopska miesz-

⁵² Krynki może były lokowane przed 1518 r., zob. M. Ljubavskij, *Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie litovsko-russkago gosudarstva*, Moskwa 1892, s. 29, XXVIII-XXIX.

⁵³ KDKW II, cz. 2, s. 132-137 (Rkps w Inst. Historii PAX w Krakowie).

⁵⁴ Rkps AK I 10, s. 299-316.

⁵⁵ KDKW II cz. 2 8. 136; W. Pocięcha, *Królowa Bona*, t. I, Poznań 1949, 8. 4G3.

⁵⁶ Rkps MLkop 194, s. 296-298.

⁵⁷ KDKW I 474; Pocięcha, op. cit., t. III, s. 113, 130, 242.

⁴⁷ Rkps MLkop 191b k. 389-390.

⁴⁸ Rkps MLkop 21L k. 403-406.

⁴⁹ KDKW I 488.

⁵⁰ PKGE I 9 -27 i zob. dalej, s. 41-42

⁵¹ KDKW I 441-442, 48S. Starszą od niej była parafia w Grodnie, którą założył Witold przed 1430 r. (KDKW I 140).

kała w rozproszeniu w małych osadach, obejmujących nieraz tylko jedno gospodarstwo, obciążone daninami lub służebnościami. Było to tak zwane osadnictwo jednodworcze, które zanikło po zorganizowaniu dużych wsi, np. na miejscu późniejszej wsi Plebanowo pod Krynkami były wcześniej osady chłopów o imionach Lida, Krystel, Dzieras, Milejko i Budźwid⁵⁸. Jeszcze w pierwszej połowie XVI w., chłopci licznie występujący na kartach ksiąg ziemskich i grodzkich, poza swoim imieniem i „otczestwem”, podawali tylko albo rodzaj swej służebności (np. sannik, osoczniak, rybołów, mular, strycharz), albo swą przynależność do „soroka” i nazwę tego soroka, lub nazwisko sorocznika. Np. w r. 1540 Juszkiel Wieźgajłowicz podał, że jest z soroka korobczyńskiego, tj. z soroka, na czele którego stał sorocznik Ławrin Korobka⁵⁹. Nie ze wszystkich osad sanników, dojlidów, bobrowników, koleśników, strycharzy powstały później po komasacji osadnictwa wsie o nazwach: Sanniki, Dojlidy itp. Pierwsze trwałe nazwy to przede wszystkim nazwy dworów, przeważnie tworzone od nazw rzeczek, jak Odelsk (od rz. Odła), Krynki, Łosośna, Dubnica, Kołodzieźna, Sokołda, Kamienna itd.

W początkach XVI w. wydzielono z Puszczy Grodzieńskiej część między rz. Sidrą, i Brzozową, oraz bory między Biebrzą i Netta i wraz z Nowym Dworem Białym nadano kniaziewi Michałowi Glińskiemu. Wydzieloną puszcę nazwano Nowodworską. Po ucieczce Glińskiego (w r. 1506) król zastawił ją Iwanowi Sapieże. Od 1510 r. miał ją w zastawie Abraham Ezofowicz⁶⁰. Posesory puszczy zasiedlali jej wschodni skraj. Powstał też może wtedy nowy dwór Kamienna, w którym Zygmunt Stary miał się zatrzymać w grudniu 1522 r.⁶¹ W czasie kolonizacji włości nowodworskiej i Puszczy Nowodworskiej osiedlono sporo Litwinów. Dlatego już w 1504 r. W. ks. Aleksander fundował w Nowym Dworze kościół katolicki, którego pleban osiedlił Plebanowce⁶². Rusini otrzymali cerkiew także w Nowym Dworze⁶³.

Zarządcy, a następnie dzierżawcy innych dworów w początku XVI w. rozpoczęli kolonizację wschodnich skrajów podległych im puszczy, osiedlając w nich ludność poddańczą dla obsługi tych dworów, folwarków, oraz czynszowników i osoczniaków. Stąd też pod dworami Łabno, Perstuń, Kuźnica, Molawica, Sokołda powstały nowe tereny zasiedlone, przesu- wające w początkach XVI w. zasięg osadnictwa poza linię wytkniętą przez te dwory - na północy poza rz. Sidrę, w środku do górnego jej

⁵⁸ KDKW II cz. 2, s. 132-137.

⁵⁹ AWAK XVII 58, 108.

⁶⁰ Pocięcha, op. cit., t. III, s. 113.

⁶¹ Rkps MK 410, s. 884 - o ile wystawiony wtedy dokument królewski jest autentyczny lub nazwa dobrze została zapisana.

⁶² J. Kurczewski, Biskupstwo wileńskie, Wilno 1912, s. 248.

⁶³ AWAK XVII 157, 104, 178 itd.

biegu i do działu wodnego między Łosośną a Sokołdą. Ze względu na wcięcie się osadnictwa klinami w głąb puszczy, nie była to linia równa.

Między tymi klinami pozostały duże fragmenty lasów, przeważnie wkrótce rozdane panom litewsko-ruskim i bojarom, którzy ponadto otrzymali wchody bartne i sianożętne aż do zachodniej granicy puszczy. Na ogromnym obszarze, dotąd należącym wyłącznie do władców Litwy pojawiła się inna własność — własność pańska i szlachecka. Najwięcej puszczy rozdano (od k. XV w.) między Biebrzą i Wołkuszem. Panowie i bojarzy skolonizowali nadane im ziemie, tworząc z nich w ciągu XVI w. swe dobra: Ponarlicę, Rogożyn, Hołynkę (3 wsie), Lipsk Murowany (6 wsi), Krasnybór (11 wsi)⁶⁴. W nieznanym czasie paru bojarów litewskich otrzymało ziemię nad Biebrzą, na których powstało kilka dworów o nazwie Bobra. Osady chłopskie przy nich zakładane otrzymały później nazwy od nazwisk tych bojarów jak Syruciołce, Sopoćkowce. Wiadomo, że jeden z tych bojarów Andrzej Skipor pochodził z włości tendziogolskiej na Litwie⁶⁵. W początkach XVI w. bojar Kuźma Horczakowicz dostał uroczyisko Dubrowę w Ostrowskich Górach, którą ok. 1560 r. zamienił na inne ziemie⁶⁶. Może to dotyczy początków Dąbrowy. Poczyniono także nadania koło Kuźnicy i powyżej nad rz. Łosośną. Za czasów Kazimierza Jagiellończyka dostał tu ziemię Mieszko Michajłowicz⁶⁷, zapewne dając początek wsi Mieszkwce i Wojnowce. W 1503 r. otrzymał nad Łosośną 2 wiorsty Waśko Doroszkiewicz, od którego syna Bohufała poszedł ród Boufałów. Dał on początek dworom i wsiom Łosośna i Wołkusz. Przed 1507 r. powyżej Waśki otrzymał 12 wiorst kwadratowych bojar Kunda⁶⁸, założyciel dworu Kundzin, który w drugiej połowie XVI w. przeszedł w ręce królewskie⁶⁹. Obok w nieznanym czasie Tołoczki dostali ziemię Molawica (dziś wieś Tołoczko). Powstały szlacheckie wsie: Tołcze, Szymaki, Bilwiny, Zubrzyca. Na północny zachód od Kuźnicy dostał przed 1506 r. ziemie nad rz. Kustinką Wołynianin Michajło Zahorowski, który ze swoim następcą Wasilem Chreptowiczem założył tutaj dobra Kuścin⁷⁰. Dalej, już nad rz. Sidrą, wzdłuż granicy włości nowodworskiej dostał puszcę Michał Halecki, starosta owrucki. Powstały tu dobra Siderka z dwiema wsiami. Obok w górę biegu Sidry otrzymali ziemie puszczańskie przed 1524 r. bracia Iwan i Łukasz Wołowicze z Bali,

⁶⁴ RP 171-172, 175-176; Akty litovskoj metriki, op. cit., s. 168-169; Rkps MK 410 s. 997-998; Wiśniewski, Augustów, s. 73-76.

⁶⁵ RP 179-181; Rkps MLkop 204, s. 91-94; 212 s. 762-763; 217 s. 618-620; AWAK XXI 177.

⁶⁶ Ind I 260.

⁶⁷ Akty litovskoj metriki, op. cit., s. 727; AWAK XVII 423-424.

⁶⁸ Akty litovskoj metriki, op. cit., s. 667; Rkps MLkop 194, s. 315-316; 217, s. 817-822; 209, s. 811-813.

⁶⁹ Ind I 383; Ł. Górnicki, Dzieje w Koronie polskiej, Wrocław 1949, s. 115-117.

⁷⁰ Rkps MLkop 217, s. 219-221.

którzy podzielili się nadaniem w 1536 r.⁷¹. Na części północnej powstały dobra Sidra z kilkoma wsiami, a na części południowej w wyniku dalszego podziału w XVI i XVII w. dobra Pawłowicze, Andrzejewo, Bieniasze, tak nazwane od imion potomków Iwana Wołowicza. Rzeka Sidra w pierwszej połowie XVI w. stała się na pewien czas granicą terenów zasiedlonych, ale jeszcze w 1539 r. określano, że dwór Kuścin znajduje się na „pustyni”⁷².

W różnych miejscach na skraju puszczy w tym czasie i później dostali mniejsze nadania drobni bojarzy i urzędnicy dworów hospodarskich, jak np. ok. 1500 r. Nestor dostał 20 włók nad rz. Nietupą koło Krynek (powstały tu wioseczki Nietupa i Kundzicze). Bojar Jesko Szwałewicz dostał uhoł zwany Dubrowki (dziś wieś Szczęsnowicze). Bojarzy Milenkowie dali początek części wsi Babiki, a wójt Kostuj Szyszczuk wsi Szyszki, za których polami jeszcze w 1559 r. była puszcza⁷³.

Osady drobnych bojarów przeważnie zasiedlali tylko ich potomkowie, gdy w dobrach pańskich powstawały osady chłopskie. Możliwi osiedlali na nadanych ziemiach ludność chłopską ruską i litewską, sprowadzaną z ich dóbr (np. Wołowicze z Bali Rusoty koło Grodna⁷⁴) z Białorusi i Litwy, a zapewne też i z Wołynia. Wasil Chreptowicz posiadający dobra na Wołyniu, a będący także namiestnikiem Włodzimierza Wołyńskiego, oraz jego zięć, książę Andrzej Sanguszko Koszyrski następca na dobrach Kuścin, mogli sprowadzić osadników z Wołynia, np. z okolic Kamienia Koszyrskiego. Należy zauważyć, że w pobliżu dworu Kuścin jest wieś Wołyńce. Ludność ruska liczniej osiedlała się na północ od Biebrzy, dlatego też nie założono tu w tym czasie żadnego kościoła katolickiego, lecz z czasem powstało tu aż 8 cerkwi. Litwini liczniejsi byli we wsiach na południe od Biebrzy nad Sidrą, Świsłoczą i Sokołdą.

Inna sytuacja etniczna była między Narwią a górną Świsłoczą. Tutaj sięgała działalność dworów w ks. litewskich w Wołpie i w Mścibohowie, którym podlegała puszcza aż po źródła Supraśli przy myśliwskim dworze Kołodziejna⁷⁵. Brak źródeł uniemożliwia uchwycenie początków osadnictwa w tej części Białostocczyzny. Kolejność zmian nazw w tej puszczy z Wołpiańskiej na Mścibohowską, a następnie na Jałowska, mówi o etapach przesuwania się osadnictwa od dorzecza Rosi do dorzecza Narwi. Dwór Wołpa leżał najdalej na północy, niedaleko Niemna, Mścibohów już daleko na południu, a Jałówka na południowym zachodzie nad

⁷¹ RP 191; Rkps MLkop 195, s. 669; 197, s. 258-259; 204, s. 424-427; 209, s. 790-797. 881-883.

⁷² AWAK XVII 18 — występuje tu bez nazwy, jako dwór kniazia Andrzeja Sanguszki Koszyrskiego.

⁷³ RP 29. 32, 184; A. Boniecki, Herbarz polski, XIII 182.

⁷⁴ AWAK XVII 57; Rkps MLkop 209, s. 790-797.

⁷⁵ PKGE I 13, 16, 18, 22; AWAK XIV 180-182; KDKW I 713; Liber quitantiarum regis Casimiri ab a. 1484 ad a. 1488, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1897, 9. 117.

rz. Jałówką, dopływem Świsłoczy. Boś była granicą starego osadnictwa, które na wschód od niej zachowało się niezniszczone. Można nawet wymienić wieś tu istniejącą w XVI w., np. w 1387 r. Wiechotnica⁷⁶. Zamieszkiwała je ludność ruska (białoruska) z pewną domieszką emigrantów jaćwieskich (wymieniają ich akta procesu z 1412 r.⁷⁷). Ludność osiedlająca się w pobliżu źródeł Supraśli pochodziła więc ze starych wsi białoruskich, znajdujących się nad południowymi dopływami Rosi. Zaczął się zatem wcinąć tu dość głęboko klin stosunkowo czystego osadnictwa białoruskiego między podgrodzieńskie białorusko — litewskie a podlaskie północno-ukraińskie osadnictwo, oddzielone jeszcze od nich puszciami.

III. Reorganizacja (pomiaru włóczna) i dalszy rozwój osadnictwa (1524 — połowa XVII w.).

Nowe istotne zmiany w strukturze osadnictwa nastąpiły po przejęciu ogromnych dóbr królewskich w W. Ks. Litewskim przez królową Bonę, która najpierw w 1524 r. dostała od męża ogromny pas puszczy od Supraśli po Kowno, a następnie wykupiła różne zastawione dobra królewskie. Na jej polecenie nowi zaufani urzędnicy rozpoczęli porządkowanie całości gospodarki, kontrolowanie nadań, granic własności. Akcja ta doprowadziła do podjęcia reformy rolnej, zwanej pomiara włóczna. Polegała ona przede wszystkim na skomasowaniu rozproszonego luźnego osadnictwa w duże zwarte wsie ulicówki, o ściśle określonych granicach z gruntami podzielonymi na 3 pola, pomierzone na włóki i morgi. Wymagało to wymiany części ziem między królewsczyznami a wsiami należącymi do szlachty⁷⁸. Nadania dla szlachty w zasadzie zostały przerwane. Bona wyjątkowo na nie zezwalała, przeważnie swym lub Zygmunta Augusta urzędnikom (np. w 1540 r. jego dworzanin Stanisław Włoszek dostał Juchnowiec⁷⁹). Równocześnie z komasowaniem i wymierzaniem starego osadnictwa objęto kolonizacją dalsze ziemie. Kontynuował ją następnie jej syn Zygmunt August, a naśladowali w swych dobrach możni panowie.

a. Między Bugiem a Narwią.

W 1533 r. królowa Bona wykupiła od kanclerza Olbrachta Gasztołda w części za pieniądze zebrane przez szlachtę podlaską, chcącą wydobyć się spod ucisku tego magnata, dobra królewskie na Podlasiu z Bielskiem, Brańskiem, Surazem, Narwią i Kleszczelami⁸⁰. Na Podlasiu większość wsi (przede wszystkim wsie mazowieckie) za wzorem Mazowsza dawno była scalona i pomierzona, ale w dobrach królewskich jeszcze były tereny

⁷⁶ KDKW I 7, 28, 85.

⁷⁷ Lites ac res gestae inter Polonos ordinem Cruciferorum, wyd. II, t. II, Poznań 1892, s. 159, 161.

⁷⁸ PKGE II 505-521.

⁷⁹ Boniecki, Poczet..., op. cit., s. 378.

⁸⁰ Pocięcha, op. cit., t. III, s. 112-113.

z rozproszonym osadnictwem. Polecono więc pomierzyć i osadzić wsie na czynszu. Data zaczęcia pomiaru nie jest jeszcze ustalona. Wiadomo jednak, że między 1528 a 1535 r. pomierzono wieś Malesze i przeniesiono bojarów Szpaków na inne miejsce (dziś wieś Szpaki). W 1536 r. zaczęto rozmiarzać wsie Baczki, Koczery, Mołmotki, Chutkowice i Czarną w ziemi drohickiej. W 1547 r. wydano nowy uniwersał nakazujący przemierzenie dóbr królewskich w ziemi drohickiej⁸¹. Widocznie jeszcze nie wszystkie królewskiej w tej ziemi zostały przemierzone. Proces pomiaru, jak też zasiedlania, trwał przez wiele lat i był parokrotnie wznawiany. Wsie już raz pomierzone, ponownie mierzono, dodawano im lub ujmowano włók. Zachowane akta pomiaru dotyczą przeważnie ostatnich pomiaru i nie mówią o dacie początku wsi. Dlatego też lat 1558–1561, w których przeprowadzono pomiar włościański w starostwach brańskim i suraskim, nie można uważać za początek pomiaru wsi w tych starostwach⁸².

Jeszcze przed rokiem 1540 rozpoczęto pomiar rozległej włości bielskiej⁸³. W jej wyniku zaginęło sporo starszych małych osad i utworzono wiele dużych, zwartych wsi. Miastu Bielsk wymierzono 6 wielkich wsi — przedmieść (Augustowo, Młodzianowo-Stryki, Kościno-Szastały, Stanisławowo-Widowo, Piotrowo-Parcewo, Spiczki), w których skomasowano rozproszone osady. Nadane im w czasie pomiaru włościańskiej nazwy przeważnie nie utrzymały się, ustępując miejsca przeważnie starszym nazwom. Również miasto Kleszczel otrzymało 5 wsi-przedmieść (Dobra Woda, Babice-Kuzawa, Trubianka, Nurzec-Czeremcha, Kośna-Daszewice). Także wymierzono wsie we włości kleszczelskiej, położonej przy granicy ziemi brzeskiej⁸⁴. Przystąpiono również do kolonizacji Puszczy Bielskiej. Skomasowano osoczników i bartników we wsiach: Krzywiatycze (dziś Krzywa), Koszewicze, Eakowicze, Czyżewicze (dziś Czyże). Gęściej zasiedlono ziemie nad Łoknicą i wzdłuż drogi z Bielska przez Milejczyce do Brześcia. Nowe osadnictwo objęło szerokim frontem puszcę od granicy włości kamienieckiej po rz. Narew i poza nią aż do granicy włości bielskiej z dobrami zabłudowskimi i włością Jałowska. Bliżej Bielska, na ziemiach Klenikowiczów, założono aż na 150 włókach wielką wieś Zyguntowo (dziś Klejniki), a dalej po obu stronach Narwi Janowo, Kaczały, Świąciciele (dziś Ciełuszki), Trościanicę (był tu wcześniej już przed 1504 r. dwór), Biełki (Białki) i wieś Dawidowo (Dawidowicze), w której osadzono strzelców, aby pilnowali granicy z dobrami Zabłudów. Na główny ośrodek wybrano leżącą na skraju włości terenów zasiedlonych i zachowanej puszczy, położoną na drodze do Grodna Narew, którą obdarzono prawem miejskim w 1529 r. Na południe od Narwi i tych wsi dworzani królewski Ostafi Chalecki założył (przed 1570 r.) dalsze, następujące

idąc od południa wsie; Witułtowo (dziś Witowo), Stok (Istok), Koryciska (Korycisk), Kornin (Stary), Mochnate, Morze, Berezowo (Stare), Zbucz, Kuraszewo, Kamień i młyn Wieżanka. Ostatnie powstały wsie: Jahodnik, Łoknica (Osówka) i Szostakowo, które w l. 1566–69 osadził leśniczy Hrehory Wołłowicz. Pod resztą puszczy, ciągnącą się pasem wzdłuż granicy Puszczy Białowieskiej założono wsie osoczników, bartników i strzelców: Dubicze Osoczne, Kojły. Nowo założone wsie wydzielono w odrębną jednostkę dóbr królewskich, zwaną leśnictwem bielskim, do którego przyłączono też Dawidowo⁸⁵. Siedzibę leśniczego umieszczono w folwarku Lady, od którego resztę Puszczy Bielskiej później nazwano Puszczą Ładzką. W 1560 r. wymierzono pola Narwi i parę wsi na tych polach (Makówka, Waniewo i inne drobne)⁸⁶.

Chłopi w tych nowych wsiach pochodzili ze starszych wsi bielskich i drohickich. Mówi o tym źródło z 1564 r. Król, nadając wtedy Mikołajowi Kiszcze wsie Stadniki, Sypnie i Soroczyńce koło Drohiczyna, zastrzegł, że mieszkańcy tych wsi, jeżeli nie chcą pozostać pod nowym panem, mogą się przenieść do nowo zakładanych wsi w Puszczy Bielskiej⁸⁷. Może wśród chłopów pojawili się też Polacy, jeżeli jedna z wsi plebana narewskiego otrzymała nazwę Laszki.

Ówocześnie przeprowadzali pomiar i kolonizację swych dóbr możni panowie podlascy, m. in. także ci, którzy posiadali nadania na południu od Bielska, a mianowicie dobra Boćki i Orla, w których w sumie powstało ponad 20 wsi. Do 1569 r. osadnictwo doszło do linii wyznaczonej przez zewnętrzne granice pół wsi: Witowo, Istok, Jahodnik, Dubicze Osoczne, Szostakowo, Kojły, Kuraszewo, Kamień, Makówka, miasto Narew, Waniewo, Iwanki i Biełki, umacniając ilościowo i terytorialnie osadnictwo ruskie nadbużańskie aż poza rz. Narew do granicy Puszczy Wołpiańskiej (Jałowskiej).

Następnie jeszcze do 1611 r. założono za wyżej opisaną linią wsie: Borek, Chytra, Nowy Berezów i Nowy Kornin, folwarczki Bujakowszczyzna i Usnarszczyzna na leśnictwie bielskim, oraz wieś Wieżanka, w wydzielonej nowej królewskiej — narewskiej. Tu też powstało w puszczy parę drobnych osad młynskich i rybackich: Waški, młyn Łukasza na rz. Krzywcu i może jeszcze inne. W granicach Czyżewicz wydzieliła się Ohuła Łuszczewska (dziś Łuszczce). Przed 1609 r. Puciski (dziś może Nowinnik). Po 1616 r. powstały tylko: wieś Czyżyki, osada Ładka, folwark Trzywieże, Dorohatynka (dziś Dorotyńka, przed 1627) i 4 małe folwarczki dożywotników, zwane Putyskami. Dla nowych osadników fundowano w 1618 r. cerkiew w Nowym Berezowie⁸⁸. Osadnictwo zatem dotarło do początku XVII w.

⁸¹ PKGE II 381–382; AGAD, rkps Kapicjana 2 nr 28; Rkps MLkop 204, s. 125.

⁸² AWAK XIV 24–61; PKGE II 317–528.

⁸³ Rkps MLkop 209, s. 1–11.

⁸⁴ Rkps A-290.

⁸⁵ Rkps ASK I 47 k. 24–29; rkps D - 149 k. 268–269; Podl II. 192.

⁸⁶ AWAK XIV 61–76. LWP XVI.

⁸⁷ Podl II 192.

⁸⁸ LWP XVII; Rkps MK 154 k. 7 v; 155 k. 199v–200; 180 k. 405v–406; rkps tzw. ML IV B 7, s. 353–358.

do samej granicy Puszczy Białowieskiej, likwidując większą część Puszczy Bielskiej, która zachowała się tylko w łuku między Narwią, Narewką a granicą Puszczy Białowieskiej. W zasiedlaniu tych nowych wsi brała udział miejscowa ludność. Nazwy wsi Nowy Kornin i Czyżyki, wcale nie sąsiadujących z wsiami Stary Kornin i Czyże, wskazują na pochodzenie pierwszych ich mieszkańców z tych starszych wsi. Obcym elementem byli drobni dożywotnicy (starzy słudzy i niżsi urzędnicy dworu królewskiego i starostów) pochodzący z różnych stron Polski, obdarzeni dożywotnią posesją opustoszałych włości chłopskich w starych wsicach, zaściankami (Usnarszczyzna, Bujakowszczyzna), oraz wioskami na pograniczu puszczy, zwanymi putyskami, na których zakładali małe folwarczki.

Oslabienie wpływów ruskich na Podlasiu nastąpiło po oddzieleniu w 1566 r. ziemi brzeskiej do nowego woj. brzeskiego, a włączenie w 1569 r. zmniejszonego woj. podlaskiego do Korony ostatecznie przerwało tutaj działalność urzędników litewsko-ruskich i napływ Litwinów i Białorusinów.

Po stronie brzeskiej w XVI w. postępowała kolonizacja części puszczy, należącej do dóbr Kopciów, zwanej też Puszcza Kopciowska, w której m. in. powstała wieś Opaka, uformowały się też wtedy wsie Werstok, Kuraszewo i Wołkostawiec, które wyodrębniono w małą dzierżawę. Obok nich założono Policzna i dalej na wschodzie Omelaniec, wsie osoczników, strzegących zachodniej części Puszczy Białowieskiej. Następnie przed 1631 r. ze względu na dojście osadnictwa podlaskiego do granicy tej puszczy, założono od zachodu nową wieś osocką Orzeszkowo. Wcinający się tu między wsie podlaskie (bielskie) a Puszcza Białowieską klin osadniczy ze względu na pozostawienie jego w ziemi brzeskiej, pozostał dalej pod wpływami ruskimi południowymi. Puszczy Białowieskiej też pilnowali osocznicy ze wsi (poza zachodnim Orzeszkowem) południowych: Policzna, Omelaniec, Daszewicze-Podomsza, Dmitrowicze, Czarnaki, a ze wschodu ze wsi Chwałowo i Kletno. W XVI w. (może koło 1594) przeniesiono dwór królewski ze Starej Białowieży na dzisiejsze miejsce. Zbudowano tu młyn, który wraz z dworem stał się załóżkiem wsi Białowieża. Siedzibę leśniczego białowieskiego umieszczono w Jamnie. Po 1639 r. w nieznanym roku osadzono jeszcze dalej położoną na północnym zachodzie wieś osocką, Dubiny. Tuż przed tym rokiem na północnym skraju Puszczy Białowieskiej, przy samej granicy woj. nowogrodzkiego i dóbr Grodzisk, mazowiecki rudnik Tomasz Wydra zbudował rudę na rz. Narewce, dając początek miejscowości Narewka. Drugą rudę przy ujściu Niemierzy do Narwi postawił Rusin Chilimon Charastowicz. Może po 1639 r. powstała w pobliżu Cichowola⁸⁹.

⁸⁹ AWAK XVIII 320; Hed 38, 48-51; AGAD, dokumenty pergaminowe nr 7834 171-183, 208; Ind 58.

Nic bliższego nie można powiedzieć o przebiegu zasiedlania dóbr Zabłudów i dóbr Gródek. Niewątpliwie większość wsi w tych dobrach powstała w XVI w.

b. Między Narwią a Biebrzą.

Po objęciu w 1530 r. przez Zygmunta Augusta, a właściwie przez królową Bonę części dóbr Radziwiłłów z dworem Knyszyn i 15 wsiami Bona po kilkuletnim procesie odebrała w 1536 r. Radziwiłłom znaczną część państwa goniądzko-rajrodzkiego, szeroki pas ziem od rz. Jaskry aż do granicy krzyżackiej z wieloma wsiami⁹⁰. Tylko między Biebrzą a Brzozówką odebrano im 16 wsi, z tego większość założoną przez Radziwiłłów między 1509 a 1529 r. Z odebranych ziem i wsi utworzono osobne starostwo knyszyńskie, z którego w 1571 r. wydzielono jeszcze starostwo augustowskie. Pozostawiono osobne wyspy wsi należących do szlachty (Karpowicze, Dzieciołowo Mikicin, Rutkowskie, Waški, Sikory) i klucz dóbr Jasionówka (5 wsi), skolonizowany w tym czasie przez Iwana Kurzenieckiego, gdyż albo te wsie powstały jeszcze na nadaniach Aleksandra Jagiellończyka, albo ich właściciele przeszli na służbę do Bony. Około 1538 r. na polecenie królowej w odległości kilku kilometrów na północ od dworu Knyszyn założono miasto Knyszyn, któremu prawo miejskie nadał dopiero Zygmunt August w 1568 r.⁹¹ Kolejni starostowie kontynuowali jeszcze kolonizację starostwa, a w szczególności zasłużył się tu wybitny działacz gospodarczy Piotr Chwałczewski, podkomorzy kaliski, który w 1. 1553 i 1559 osadził między Supraślą a Jaskrą 13 wsi oraz zbudował sieć stawów z wielkim stawem zwanym Jeziorem Zygmunta Augusta na czele. Za jego rządów została właściwie ukończona tutaj kolonizacja. Pozostawiona część puszczy między rz. Czarną a źródłami Brzozówki, nazwana Puszcza Knyszyńska miała służyć jako miejsce polowań królewskich. Później powstały w niej niewielkie osady leśne drwali, Smolarzy (przed 1569 ruda Rybnik i folwarczek Krasne - ok. 1601 r.) itp.⁹²

We wsicach tu lokowanych korzystano przede wszystkim z przyrostu naturalnego miejscowej ludności, zamieszkującej wsie założone w początkach XVI w., a więc z bardzo mieszanej ludności litewsko-rusko-polskiej. Osiedlano też we wsicach królewskich sporo zbiedniałej drobnej szlachty mazowieckiej, która przyjmowała status ludności chłopskiej za cenę nadanej ziemi, m.in. wieś Czarną (Milewskie) osiedliła szlachta mazowiecka, tracąc prawa szlacheckie⁹³. Osiedlanie się Mazowszan we wsicach chłopskich i spora liczba wsi drobnej szlachty mazowieckiej przyspieszyły polonizację całej ludności. Dwie cerkwie wiejskie i 1 miejska (w Knyszynie), znajdowały

⁹⁰ Wiśniewski, Augustów 96-99.

⁹¹ Pocięcha, op. cit., t. III, s. 169; Rkps MK 113 k. 200-203v.

⁹² Rkps MLkop 217 s. 202-207; Rkps MK 151 k. 62-62v; RP 32-34; LWP XVII; Chomętowski, s. 239-299; Rkps F 1, 1,3.

⁹³ Podl. III 10; RP 33.

się tylko w części południowej omawianego obszaru, gdzie sięgał wpływ ludności ruskiej z południa. Całość terytorium pokryła gęsta sieć kościołów katolickich: 6 wiejskich, 1 filialnego i 2 miejskich, choć ludność ruska mieszała także nad Biebrzą. Opis graniczny z 1536 r. wspomina, bowiem, że koło drogi z Dzieciotowa do Jędzeszek są „mohilice, hdie obapornych sieł lud Ruś kładutca”⁹⁴. Osiało tu też koło Knyszyna trochę Tatarów.

W 1571 r. Anna z Radziwiłłów Kiszczyna przekazała państwo goniądzko-rajgrodzkie Zygmuntowi Augustowi, który podzielił je na 2 starostwa. Starostwo goniądzkie poddał pod władzę wspólnego starosty ze starostwem knyszyńskim. Powiększyło to obszar oddziaływania i swobodniejszej wymiany ludności na całym terytorium między Biebrzą, Narwią a Brzozówką z wyjątkiem wsi drobnoszlacheckich (23), bojarów ruskich (7), wsi tatarskich (Tatary i Kruszyn), i wsi chłopskich, należących bądź do szlachty mazowieckiej (12) bądź ruskiej (8). Poza pasem nadbagicimych wsi mazowieckich te miejscowości, rozproszone, nieduże, nie stanowiły przeszkody w ujednoczeniu etnicznym miejscowej ludności, która w ciągu pierwszej połowy XVII w. zapewne się spolszczyła.

c. Między Supraślą a Niemnem.

Szczególnie szeroko była prowadzona pomiara włóczna w wielkich dobrach grodzieńskich, posiadających rozległe puszcze. W 1524 r. Zygmunt Stary dał swej żonie Bonie ogromny pas puszczy od Supraśli aż po Kowno z dworami Molawica (dziś Maławicze), Sokołdą (dziś Sokółka), Łabno i Berzniki — inne dwory były zastawione. Po pewnym czasie królowa wykupiła z zastawy w 1533 r. dobra grodzieńskie i w 1536 r. Puszcze Nowodworską z Nowym Dworem Białym⁹⁵. Liczni nowi urzędnicy, przeważnie Polacy, rozpoczęli reorganizację gospodarki i osadnictwa. Równocześnie z komasowaniem starego rozproszonego osadnictwa w duże, zwarte wsie oparte o system włóczny, objęto kolonizacją ziemie puszczańskie na zachodnim pobrzeżu rz. Sidry. Osadnicy, zwani Wolanami Zasadrańskimi, już licznie występowali w l. 1539-1540. W 1539 r. 8 Wolan Zasadrańskich królowej JM zeznało, że mieszkali tutaj już przed 11 laty, a więc osiedlili się przed 1528 r. Niestety źródła podając tylko ich nazwiska, nie wymieniają nazw tych Woli. Liczne transakcje ziemią i sianozębami także nie wymieniają nazw wsi, tylko nazwy łąk i pól, ale ze sporów granicznych i innych można ustalić, że były to początki wsi Bohdanowo (dziś Jurasze), Nosuta (Śniczany), Zwierzany (być może ta wieś kryje się pod nazwą Wierzycze w 1539 r.), Stara Wola (Starowlany), Berwicha, Siekierka, Makowicze (Makowlany), Chodaki, Szostaki, Grzebienie, Jaczno z cerkwią (w 1510 r. wspomniany pop zasadrański), Harsimowicze, może też wtedy powstały wsie Ostrowo, Grabowo, Kalno, Kropiwna, Szuszalewo, bo wsie nad Biebrzą właśnie wtedy zakładano

(Lipsk jako Wola występuje w 1533 r.)⁹⁶. Pierwsze z nowych wsi zakładanych już w sposób zorganizowany, powstały u wejścia w puszcze 3 dróg, łączących Litwę z Koroną, które nabrały znaczenia w związku z włączeniem Mazowsza do Korony w 1525 r. Były to: droga z Nowego Dworu do Goniądza, droga z Grodna przez Kuźnicę do Goniądza i droga z Grodna przez Sokołdę i Knyszyn do Tykocina.

Po objęciu w 1530 r. przez Zygmunta Augusta dworu Knyszyn, ta ostatnia droga szczególnie zyskała na znaczeniu. Później, gdy Zygmunt August umieścił w Knyszynie swą główną rezydencję, stała się ona główną drogą, łączącą obie stolice państw jagiellońskich. Przy drodze nowodworsko-goniądzkiej i w jej pobliżu były Grzebienie, Jaczno, Szostaki, Grodzisk (dziś Grodziszczany), może też już wtedy Stockie i Dąbrowa. Tu też do Grzebieni przeniesiono część osoczników spod Grodna. U wejścia w puszcze drogi kuźnicko-goniądzkiej, zwanej w źródłach Goniądzką powstały Zwierzany, Siemienowicze (Starowlany), Śniczany, Jurasze, Hliniszczce, a u początku drogi sokołdzko-knyszyńskiej, zwanej Sokołdzką wieś Sokołdka, Bohusze Stare (są w 1569 r.; dziś część Sokółki), Krasny Bór (dziś Kraśniany) i może Kamionka Stara. Tu też przeniesiono osoczników do Bohusz i do wsi Siemienowicze, zwanej później Starą Wolą Osoczników.

Zygmunt August kontynuował reformy i kolonizację. W wyniku pomiaru włócznej przeprowadzanej przez około 30 lat powstały duże, zwarte wsie między Grodnem a puszcza, tak na terenach starego, jak też nowego osadnictwa. Między Biebrzą a Czarną Hańczą zorganizowano wsie: Prolejki, Markowce, Sołowieje, Bohatery Leśne, Żabickie, Storożyńce, Skieblewo (między 1561 a 1569), Kurjanka, dwór leśniczych perstuńskich Wołkusz. Osadnictwo dotarło tu do rz. Wołkusz i stanęło. Dalej później powstały tylko osady leśne⁹⁷. Na południe od Biebrzy powstał należący w części do leśnictwa nowodworskiego, a w części do kuźnickiego i sokolskiego, między dworem Kamienną a dworem Sokołdka, charakterystyczny ciąg wsi, zwany kiedyś i dziś nieoficjalnie Długą Wsią, a obejmujący wsie: Kamienna, Osmołowszczyzna, Poborcze (dziś nie istnieje), Służki-Bojary, (nie istnieją) Małyszówka, Dąbrowa, Jasienówka, Brzozowo, Kruhłe, Nierośno, Łozowo, Mościcha, Słomianka, Berwicha, Jakowła (nowa w 1569 r., dziś Siekierka?), Makowicze (dziś Makowlany), Pohanica, Racewo, Jacewicze (dziś Jacowlany), Sokolany. Ciąg gospodarstw chłopskich Długiej Wsi stanowił jakby barierę, strzegącą puszczy od wschodu, Prosto wytknięte w czasie pomiaru granice końca pól wiejskich były również prosto wytkniętą granicą puszczy. Jednak niedługo przetrwały one nietknięte. Prawo wchodów do barci, a przede wszystkim wycinanie drzewa na eksport i na smołę, wolny wyrąb drzewa na własną potrzebę, pasanie bydła na skraju puszczy, spowodowały powstanie bud, budzisk

⁹⁴ AS I 19.

⁹⁵ AGAD, rkps tzw. ML III A 28 k. 126-127v, 136-141.

⁹⁶ AWAK XVII passim; Rkps MLkop 201, s. 106; 209, s. 790-797.

⁹⁷ Wiśniewski, Augustów 124 — 126.

i tzw. wydepczysk. Dalej na południe od Długiej Wsi zorganizowano wsie: Woroniany, Krasny Bór (Kraśniane), Sokołdka, Bohusze (Stare), Sobaczynie, Kamionka (Stara), Zubowicze (dziś Knyszewicze), Słoja, Szudziałowo, Ostrów, Sanniki, Kruszyniany, Żylicze Wielkie (Nietupa), Skroblaki. Tworzyły one osobne, daleko od siebie położone wsie-ulicówki. Między tymi wsiami a rz. Świsłoczą skomasowano też osadnictwo w zwarte wsie: Szidzielniki (Sukowicze), Trojgły, Czujmicze, Nietupa-Białoehorce, Narojki, Rudaki, Ozierany, Łosiniany, Chomentowce, Łużany i inne, wśród nich wieś Jamasze, nadana na utrzymanie szpitala w Grodnie⁹⁸.

Dla tych zasiedlających się dobrze terenów, zbyt odległych od miasta Grodna, na polecenie Bony założono w 1536 r. miasto Kuźnicę (nadanie prawa miejskiego w 1546 r.) z kościołem fundowanym w 1545 r. oraz przed 1539 r. miasto Nowy Dwór. Rozbudowano także miasto Krynki w którym obok dawnego miasta zwanego odtąd Starym Miastem, a obejmującego tylko rynek i 3 ulice, wymierzono Nowe Miasto z nowym rynkiem i 10 ulicami. Tak dużemu miastu ponownie nadano prawo miejskie w 1569 r. Było ono też obficie wyposażone w ziemię, bo dostało aż 166 włók, na których powstały wsie i przedmieścia miejskie: Porzecze, Wielki Ostrów, Mały Ostrów-Pirożki, Ozierskie i Humniszczce-Łapicze⁹⁹.

Wszystkie nowo lokowane wsie stanowiły własność panującego. Bona nie dopuszczała jakichkolwiek nadań na rzecz panów i szlachty z wyjątkiem drobnych dla urzędników i bojarów. Zygmunt August nie stosował się do tego i ponownie zaczął rozdawać, np. dał Hliniszczce Małe Jelskim, w 1563 r. szlachcie część Molawicy, na której powstały Poniatowicze i Puciłki, w 1564 r. Ostrów Jałowko bojarowi Jurijowi Baranowiczowi, zapewne drogą zamiany w 1558 r. powstały Horeczaki¹⁰⁰. Największy wyłom we własności panującego spowodowały nadania na rzecz Ostafiego Wołłowicza, który ok. 1562 r. otrzymał ziemie naprzeciw Sidry, a następnie w l. 1560–1569 kolejno wsie nad rz. Świsłoczą: Chomentowce, Bobrowniki, Żomojdz, Rudaki, Łosiniany, Zaścianek Bełżyce (Zaścienniki), a w 1576 r. od Stefana Batorego drogą zamiany w Długiej Wsi: Mościehę, Berwichę, Makowo, Jakowlę (Siekierka?) Zalesnę (Słomianka!) i pas lasu za tymi wsiami, na którym powstały Jałowa Wólka, Lisie Nory. Ostafi Wołłowicz pisarz królewski, a następnie kanclerz litewski, kupił w 1558 r. od swego brata stryjecznego Andrzeja Wołłowicza dobra Sidrę, w których lokował w 1566 r. pierwsze tu prywatne miasto Sidrę¹⁰¹. Wcięcie tak głęboko dóbr prywatnych w puszcze królewskie, jak też od-

dalenie wsi osoczników Siemienowicze od puszczy spowodowało, że przeniesiono osoczników na granicę tych dóbr i puszczy do Krasnego Dubu (Nowa Wola). Siemienowicze odtąd zwano Starymi Osocznikami lub Starą Wolą (Starowlany).

W czasie komasowania do dużych, zwartych wsi przenoszono mieszkańców zniesionych drobnych osad, a w czasie kolonizacji nowego pasa ziem od Biebrzy po Krynki osiedlano ludność podgrodzieńską i ze starszych wsi. Brali w tym udział również członkowie rodów osocznickich. Od niektórych z nich poszły nazwy wsi, np. może od Korenia Jacewicza, Jurasza Rusaka, Janka Nasuticza pochodzą nazwy Jacewicze (Jacowlany), Jurasze, Nosuta (Śniczany). W kolonizacji wzięła także udział ludność litewska względnie pochodzenia jaćwieskiego, np. w 1539 r. wśród osoczników Zasadrańskich występował Siemieniec Kraglewicz, a w wólach Zasadrańskich Janko Nasuticz, Janut Biertoszewicz, Miele szko Kreglewicz, w Siderce Pronc Kreglewicz¹⁰². W XVI w. także wśród chłopów mieszkających we wsiach na południe od Krynek występowały licznie imiona i patronimika pochodzenia litewskiego, np. ok. 1560 r. we wsi Skroblaki mieszkali: Hościło Olechnowicz, Jurgiel Pieciukowicz, we wsi Narejki: Narucz, Janucz i Paczko Pieckowicze, w Sannikach: Siencyżo Pietrykowicz, w Naczewiczach (dziś pola wsi Czujmicze): Nosuta Nacewicz, Staś Gojlinic, Witas Gojlewicz, w Żmojdz: Piotr Radziwiłowicz, Paweł Naczielewicz. W Kruszynianach byli: Narko Groszwin, Januc Nargielewicz, Molas Downarowicz, Mikiel Wojskiewicz, Maczyas Radziwiłowicz, Staniul Jawieltowic itd., w sumie w tej wsi ok. połowy osadników¹⁰³. W 1578 r. wielu Litwinów mieszkało we włości kryńskiej we wsiach: Trejgle, Popławskie-Jurowlany, Czujmicze, Kruszyniany, na przedmieściach kryńskich i wśród ogrodników folwarcznych. Liczni też byli Litwini lub potomkowie Jaćwingów we włości odelskiej, m. in. we wsiach Nomiki, Wojnowce, Zawadzicze-Zaspicze, we włości nowodworskiej we wsiach Dubaśna, Chilmony, Bieniowce, Butrymowce (sami Litwini), Grzebień, Jaginty, Rohacze, Jaćwież, Wiedemszczyzna-Bielany, Bohdanowo-Jurasze, Nosuta-Sniczany. Byli również w miastach Krynki i w Nowym Dworze (np. Jurgi Rymutiewicz, Mozel Radziwiłowicz, Jan Burel, Motuli Giedroń, Paweł Kiemszel, Bałtruk Krewel)¹⁰⁴. Do dziś śladem po Litwinach lub Jaćwingach są nazwy wsi Gobiaty, Narojki, Skroblaki, Szaciły, Bilwiny, Puciłki, Sterpejki, Miszkieniki, Tołcze, Tołoczki, Sopoćkowce, Szołcinie, Wyzgi, Zwierzany (Zwirzdzie), Butrymowce, Jaginty, Siruciwce, Świerzbutowo (Budy Ś. wzmiankowane w 1583 r.). Spisy z 1578 r. ujawniają postępujący proces wynaradawiania Litwinów, widoczny już dużo wcześniej. Żyjący w 1511 r. Andrej Kotowic był sy-

⁹⁸ PKGE I 3-37; Rkps AK I 10, s. 47-90, 289-339.

⁹⁹ Rkps; AK I 10, s. 289 i n.

¹⁰⁰ Wiśniewski, Augustów 125; Ind 197-200; S. Kościałkowiak I 562.

¹⁰¹ Rkps MK 410 s. 1438-1442, 1953-1977, 2004-2008. 2051-2054; Rkps APP 18 s. 500. 512; APP 19 a. 360, 393, 409, 549; PKGE I 30-37; S. Alexandrowicz, Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w., [w:] „Acta Baltico-Slavica” VII, 1970, s. 99.

¹⁰² AWAK XVII 55, 167.

¹⁰³ PKGE I 3-27.

¹⁰⁴ AGAD, Rkps A K I 10, 8. 47-90, 117-145, 289-339.

nem Stanka, wnukiem Kota a prawnukiem Milwida syna Suruwojny. Żyjący w tym roku bracia Jucewicze byli wnukami Mielejchy¹⁰⁵. Zapewne więc też wielu chłopów, noszących w końcu XVI w. imiona i patronimika ruskie, było potomkami pierwszych osadników pochodzenia litewskiego i jaćwieskiego.

W XVI w. pojawili się też pierwsi Polacy, przede wszystkim w miastach, w Krynkach w 1558 r. Jarosz Chomentowski, Mikołaj Chrzanowski. Sporo ich już było w tym mieście w 1578 r. Mniej ich było w tym roku w Nowym Dworze (Jakub Czartoszyński, Jan Krzeczowski, Walenty Puchalski, Jerzy Strażyński, Matys Konopka, Miklasz Smogorzewski, Wojciech Tyborowski). W Nowym Dworze także pojawili się pierwsi Żydzi. Mimo dużej liczby Tatarów pod Grodnem nad rz. Łosośną, niewielu ich wzięło udział w kolonizacji. Za czasów Aleksandra Jagiellończyka osiedlili się koło Kuścina, a za czasów Bony Tatar Sobol został osadzony na służbie strzeleckiej też gdzieś nad Łosośną. Istnienie osadników tatarskich można stwierdzić tylko w ruskiej wsi Kupriany (Chworościacy)¹⁰⁶.

Ustalenie wsi czy okolic pochodzenia pierwszych i następnych osadników nie jest możliwe. Wyjątkowo ze źródeł można dowiedzieć się, że np. Biel, Arasim, Siemion i Radziuk w Sannikach pod Krynkami przybyli z włości Żołodzkiej za Niemnem¹⁰⁷. Nazwiska szlacheckie Polaków — mieszczan kryńskich i nowodworskich wskazują na nazwy ich wsi na Wschodnim Mazowszu i Podlasiu. Nie zachowana do dziś nazwa wsi Żomojdz pod Krynkami może wskazywać na pochodzenie przynajmniej części jej pierwszych osadników ze Żmudzi, ale może też być nazwą sztuczną, nadaną przez urzędników zasiedlających włość kryńską.

W XVI w. Puszcę Grodzieńską podzielono na mniejsze jednostki też zwane puszcami. Na północ od wcześniej wyodrębnionej Puszczy Nowodworskiej, wydzielono pas między Biebrzą a Czarną Hańczą aż do granicy krzyżackiej, który nazwano Puszcą Perstuńską. Na południe od Puszczy Nowodworskiej¹⁰⁸ wyróżniono puszcze: Kuźnicką, Molawicką, Odelską i Kryńską, których granice opisano w 1559 r.¹⁰⁹ Nazwy swe otrzymały one od dworów królewskich, którym podlegały. Wkrótce jednak oddzielono je od tych dworów, tworząc z nich z paroma wsiami nowe dzierżawy, zwane leśnictwami. Na północy wydzielono leśnictwo perstuńskie z siedzibą leśniczego w nowym dworze Wołkusz. Do leśnictwa nowo-

dworskiego z siedzibą zarządu w Kamiennej, w której w końcu XVI w. stanął wielki dwór, przyłączono stare wsie: Dubnica Wielka, Dubnica Mała (Chacewicze-Strzelczyki), Sierhowicze (Puszkarze), Kisielewicze (Zwierzany), Ostrów, część wsi Grzebienie (4 włóki z Osocznikami i 5 z bobrownikami) z włości nowodworskiej, przy której pozostało jeszcze 15 wsi¹¹⁰. Osoczników przeniesiono do nowych wsi Osmołowicze (Osmołowiszczyna) i Łozowo. W trakcie kolonizacji Puszczy Nowodworskiej doszły w tym leśnictwie dalsze wsie. Z niedużych puszczy Kuźnickiej, Odelskiej, Molawickiej i Kryńskiej utworzono leśnictwo sokolskie z siedzibą leśniczego w Sokołdce (Sokółka), a puszcze te nazwano kwaterami Puszczy Sokolskiej. Kwatery kryńskiej pilnowali osocznicy ze wsi Żylicze Wielkie (Nietupa), Zubowicze (Knyszewicze), Szydzielniki (Sukowicze), kwatery odelskiej osocznicy z Suchinicz i Mordaszewa (leżało koło Suchinicz), a Molawickiej z Bohuszy (Starych). Wschodnia część Puszczy Kuźnickiej podlegała nadzorowi osoczników z Krasnego Dubu (Nowa Wola). Zajęcia myśliwskie w kwaterze kryńskiej należały do strzelców ze wsi Ozierany, Usnarz (Harkawicze), Baranowo, w kwaterze odelskiej ze wsi Hrebieniewo (Grzebienie koło Nowodzieli), Molawicy Dolnej w kwaterze molawickiej z Molawicy Górnej i Molawicy Małej¹¹¹. W 1639 r. osoczników z Grzebieni nowodworskich z powodu „oddalenia się puszczy” zwolniono z obowiązku jej pilnowania, a w 1651 r. bobrowników z tejże wsi zwolniono z ich służby bobrownickiej¹¹².

Utworzenie tylko dwóch leśnictw było wynikiem zmniejszenia się puszczy wskutek prowadzonej ich kolonizacji. Po stronie wschodniej pasa puszczy w części należącej do leśnictwa nowodworskiego jego dzierżawca, Piotr Wiesiołowski, dalej zasiedlał wsie i dla zagęszczającego się osadnictwa założył na miejscu wsi miasto Lipsk, któremu król Stefan w 1580 r. nadał prawo magdeburskie. W nowym mieście wzniesiono też cerkiew i kościół katolicki (fundacja w 1582 r.). W 1595 r. tenże fundował kościół w Małaszówce, przeniesiony następnie do Dąbrowy (jego uposażenie stanowiła Jurysdyka)¹¹³. Na przełomie XVI i XVII w. nowe niewielkie wsie i folwarki powstały licznie w leśnictwie sokolskim. Przed 1601 r. na zachód od starszych wsi (z pomiaru włócznej) założono folw. Wólkę (k. Nowej Woli), Studzianki, Gliniankę, Biały Łuh, Poczapówkę, Dołhi Łuh, Liszczankę i pojawił się nowy rodzaj osadnictwa, tzw. zaścianki lub wydepczyska, który szczególnie szeroko rozwinął się później w XVII w. Były to małe folwarczki, czasami z niewielką osadą chłopską, zakładane na nadawanych przez króla lub dzierżawców puszczy w dożywocie, urzędnikom, wysłużonym sługom dworskim, różnym funkcjonariuszom królew-

¹⁰⁵ AWAK XVII 383.

¹⁰⁶ PKGE I 3; AGAD, Rkps AK I 10 s. 55-68, 83-84, 299-316; Rkps MLkop 198, s. 546.

¹⁰⁷ PKGE I 21.

¹⁰⁸ Jej południowa granica biegła od granicy dóbr Sidra kolo gór Karpanowiczów, przez uroczysko Cieśniska, przez Karpanowy Gościniec, brzegiem ostępu Jelinka i przez Dubrowkę do Hordziejowego Wygonu, (OP 115, 132.)

¹⁰⁹ RP 28 - 32.

¹¹⁰ Rkps AK I 10, s. 47-90, 190.

¹¹¹ PKGE I 27-29, 31-36; OP 106-131.

¹¹² OP 135; Rkps F 1463, 1, 1, s. 309.

¹¹³ Wiśniewski, Augustów 149 - 154.

skini i leśnym, wysłużonym żołnierzom, szlachcie oraz chłopom „za ścianą puszczy” na porębach leśnych, pogorzeliśkach, zaroślach, opuszczonych budach smolarzy, drwali, popielarzy. Nadania te obejmowały od paru morgów do kilkunastu włók. Część z nich dzierzona przez kilka pokoleń dała początek nowym trwałym wsiom. Inne zanikły, wchodząc w pola różnych wsi. Przed 1601 r. powstały takie zaścianki, nie zawsze dające się zidentyfikować, na zachód od wsi Kamionka, Słoja, Szudziałowo (nadany w 1597 r.), Ostrów, Liszczanka oraz zaścianki Obręb Kłodny (Chłodne Włóki) i Ostrów Żukowski koło Nietupy, a koło Sokółki młyn Żuki i folwark Kamienna Dolina. Bardzo znaczny wzrost zaludnienia dookoła Sokółki i ruch na „Wielkiej Drodze” z Litwy do Korony skłonił do założenia w niej (była tu tylko karczma żydowska wzmiankowana w 1559 r.) między 1589 a 1598 r. osady targowej (nadanie prawa na targi i jarmarki), w 1592 r. parafii a wreszcie w 1609 r. miasta¹¹⁴.

Z paru wydepczyk rozdanych koło granicy Puszczy Nowodworskiej z dobrami Sidra można zidentyfikować tylko początek jednej wsi. W 1647 r. król nadał Jakubowi Reszce i jego żonie 12 włók wydepczyska koło „pieczysk” Czerwonka i Berwicha — powstała tu wieś Reszkowce. Inne sąsiednie nadania mogą, odnosić się do początków wsi Romanówka, Pilnik lub Bity Kamień¹¹⁵. W tym czasie były to małe folwarczki trzymane dożywno przez kolejnych posesorów.

Podjęto także kolonizację zachodniego pogranicza puszczy wzdłuż granicy podlaskiej. Początkowo chodziło tylko o umieszczenie na zachodzie wsi osoczników, gdyż zasiedlono od strony włości knyszyńskiej cały zachodni brzeg Brzozówki i zagroziło to bogactwom Puszczy Nowodworskiej i Kuźnickiej. Na Brzozówce najpierw pojawiły się osady młynarzy knyszyńskich (Pawelec, Kruczek, koło Brzozowej - Krzywosze (?), koło Jaćwieży - Kisły) zajmujące oba brzegi rzeki, a tym samym znajdujące się po obu stronach granicy Korony i Litwy, starostwa knyszyńskiego i leśnictw. Po stronie puszczańskiej Lenart Kujbieda przed 1569 r. postawił młyn Kujbiedy. Już w 1559 r. skarżono się, że mieszkańcy młynów czynią „puszczy szkodę”. W celu więc ochrony puszczy od zachodu Zygmunt August jeszcze przed tym rokiem zamienił chłopów w podlaskich wsiach Jedeszki i Gurbicze pod Goniądzem na osoczników i odłączony ich od włości knyszyńskiej przydzielił do leśnictwa nowodworskiego¹¹⁶. Oddano im pod nadzór zachodnią część Puszczy nowodworskiej. Długo ta część puszczy nie przetrwała. W ciągu drugiej połowy XVI w., a przede wszystkim w końcu XVI w. i w początku XVII w. lokowano na zachodnim

skraju puszczy Nowodworskiej i Kuźnickiej „przy granicy podlaskiej na rozkaz króla” wzdłuż jednej drogi ciąg wsi od Olszanki po Czarnystok, stanowiący mniej wykształcony i mniej konsekwentny odpowiednik wschodniej Długiej Wsi. Wśród nich zapewne pierwszymi były wsie osocskie: Chodorówka i Dryja w części nowodworskiej, Skindzierz i Czarnystok w części kuźnickiej. Dalej na południe był wspomniany młyn Kujbiedy oraz założona przed 1552 r. osada strzelca Wojcieszka (Wojtachy). Powstały tu w Puszczy Nowodworskiej, jak źródła mówią, przy granicy podlaskiej wsie: Gniłka (dziś ?), Olszanka Suchowska, Suchawola (jest 1599), Krzywa, Chodorówka, Dryja, a w Puszczy Kuźnickiej do 1601 r.: Skindzierz, Sakówka, Kumiała, Dąbrówka, Krukowszczyzna, Białystok, Czarnystok, Trzcianka, Borówka. Część tych wsi albo została włączona w Korycin (Dąbrówka), albo zanikła (Sakówka), względnie zmieniła swą nazwę i wsi tych nie można zidentyfikować. W 1596 r. Wojtach Konopka otrzymał przywilej na założenie młyna na rz. Brzozówce (zapewne był to potomek wspomnianego strzelca Wojcieszka). Na wschód od tych wsi na skraju puszczy już w końcu XVI w. zaczęto też nadawać wydepczyska, przerobki, wyrobki, zaścianki. Jedną z takich pierwszych osad przed 1601 r. był w Puszczy Kuźnickiej zaścianek Romaszkówka, w którym powstały 3 folwarczki: Perszczyzna, Romaszkówka (nazwy trzeciego nie ustalono)¹¹⁷. W latach następnych w zachodniej części Puszczy Nowodworskiej rozdano: wydepczysko na Gokowej Górze nad rz. Chodorówka (3 chłopom z Jedeszek), zaścianek na Kiślnej i w Montkowskim, Cimochowszczyznę nad Olszanką, uroczysko Chlewiszcze, a chłopom z Dryi dano 6 włók koło granicy Skindzierza itd. Również rozdawano takie wydepczyska i zaścianki w zachodniej części Puszczy Kuźnickiej, m. in. przed 1632 r. powstała za Korycinem Budka, Wólka-Olszanka, Rafałówka, Sołtanka¹¹⁸. Rewizorzy królewscy w 1639 r. zarzucili, że „wiele różnej szlachty puszcze niemało na włóki puste pouprasali i za przywilejami JKM trzymają, rozróbki czyniąc, coraz dalej w puszcza wdzierają”¹¹⁹. Najwięcej rozdano włók leśnych nad rz. Kumiałą, stąd nad nią są wsie o nazwach od nazwisk posesorów: Milewszczyzna, Górszczyzna, Laskowszczyzna, Rykaczewszczyzna i Aulakowszczyzna, której nazwa pochodzi od myśliwca Piotra Aulaka, obdarzonego w 1652 r. trzema włókami zwanymi Rosochatka. W ciągu następnych lat pierwszej połowy XVII w. zapewne też założono w tej części Puszczy Kuźnickiej dalsze wsie chłopskie. Do wsi, które mogły w tym czasie powstać, należą: Wyłud, Zabrodzie, Dzieciołówka, Szaciłówka, Popiołówka, Siemionówka, Dobrzyniówka i Brzozówka. Od Wyłud do Popiołówki tworzyły one drugi ciąg wsi. W Jezierzysku wzniesiono myśliwski dwór królewski. Cały ten zachodni

¹¹⁴ Rkps Cz. 1777 s. 650-653, 843; Krupowicz 46-48; Alexandrowicz op. cit. i. 102.

¹¹⁵ Rkps P. 1463, l. 1 s. 344-345, 343, 358, 370.

¹¹⁶ Chomętowski, e. 246 - 249. 281-2S2; RP 29; Rkps F. 1, 1, 3 k. 14-14v. 17, 30, 31, 33v.

¹¹⁷ RP 32; Rkps Cz-1777, s. 650-657, 801-803; Rkps APP 22 8. 74.

¹¹⁸ Rkps DA-11556 k. 21v-22; Rkps F 1463. 1,1, s. 366-371.

¹¹⁹ OP 115.

pas wsi i osad królewskich nie miał własnego miasta więc przed 1642 r. lokowano przy wsi Dąbrówka. Korycin z prawem na targi — otrzymał on też własne przedmieście Zakale. W 1642 r. król obdarzył prawem miejskim leżącą na Podlasiu szlachecką Jasionówkę. Odtąd oba miasteczka stałe ze sobą konkurowały i procesowały się¹²⁰.

Dalej na południe ciągnęła się puszcza, przechodząca od południowego zachodu w Puszcze Knyszyńską, a od południowego wschodu w Sokólską. Na jej skraju w dawnej Puszczy Kryńskiej w ostępie Wasilków Hrehory Wołłowicz na polecenie Zygmunta Augusta lokował w 1566 r. miasto Wasilków, obdarzone w tym roku prawem magdeburskim¹²¹. Wyodrębnił je z okolicą w osobne starostwo wasilkowskie, na którego terenie powstały przedmieścia Sochonie, Wólka, Woroszyły, wieś Dąbrówka i Studzianki oraz dwór starościński Wasilków (dziś nie istnieje, był 2 km na wschód od Dąbrówki).

Zapuszczańskie ziemie były kolonizowane przez zarządców dworów położonych po wschodniej stronie puszczy i przy ich kolonizowaniu korzystali oni przede wszystkim z ludności sobie podległej, a więc mieszkającej po stronie wschodniej (np. nazwa wsi Skindzierz może pochodzić od Skindierowiczów „Wolan Zasadrańskich”, a Romaszkówka od Piętka Romaszkowicza z Nowej Niedzieli, który miał ziemię na zachód od Sidry¹²²), a przede wszystkim dotyczy to osoczników ruskich, przenoszonych spod Nowego Dworu i Kuźnicy. Jednak bez wątplenia w nowych wsiach wzdłuż wschodniego brzegu Brzozówki i nad Supraślą osiedlała się także ludność spod Goniądza, Knyszyna i Białegostoku, w dużej mierze jeszcze ruska i litewska, ale z większą domieszką polską i, jak już wspominałem, bardziej spolszczona. Można stwierdzić, że w 1639 r. większość osoczników była spolszczona i wśród nich też byli Polacy, np. w Skindzierzu Stanisław i Marcin Rogowscy, Matyasz Dołęga, a w Czarnymstoku Paweł Krzeczowski i Grześ Dołęga. W 1650 r. w Dryi Paweł Kłopotowski i Tomasz Borowski¹²³. Proces ten stał się postępującym naprzód. Spowodowało to, że zapuszczańskie pas nad Brzozówką, choć podlegał Grodnu, wcześniej spolszczył się i dlatego nie założono w nim żadnej cerkwi, nawet w miasteczkach, tylko kościoły katolickie: w Dąbrówce-Korycinie w 1601 r., w Choorówce-Poświętnym w 1617 r. Jedyne w leżącym na samym południu Wasilkowie fundowano kościół (w 1567 r.) i cerkiew. Cały ten pas między Brzozówką a cofającą się puszcza charakteryzował się bardzo mieszanym pochodzeniem ludności i tym, że tu nastąpiło zetknięcie i nasunięcie na siebie dwóch kierunków osadniczych — ludności podgrodzieńskiej z ludnością północnopodlaską. Granica między terenami podległymi stróży osoczników wschodnich a terenami pilnowanymi przez

osoczników zachodnich była granicą między silniejszymi wpływami grodzieńskimi a mocniejszymi wpływami podlaskimi. Biegła ona w głąbi puszczy od ujścia do Biebrzy rz. Horodnianki, przez Cieśniska, rz. Ostupną do jej ujścia do Kumiały, przez rz. Przystawkę (ostęp Przystawka był po stronie wschodniej), Koropiejkę do granicy kwatery molawickiej koło Brzozowego Błota. Kwatery Molawicka, odelska i kryńska były strzeżone tylko przez osoczników wschodnich.

Do połowy XVII w. osadnictwo wchodząc z obu stron w pas puszczański, coraz bardziej go zwężało, zbliżając do siebie zasiedlone obszary nad Brzozówką i nad Sidrą. Coraz mocniejsze też stawały się na tych ziemiach wpływy polskie, przede wszystkim przez przyrost polskiej ludności w miasteczkach otaczających puszcze, które liczniejsze były na wschodzie (Lipsk, Nowy Dwór, Sidra, Kuźnica, Sokółka, Krynki). Mniej ich było na zachodzie (Korycin i Wasilków), bo tu sięgał rynek miasteczek podlaskich (Jasionówka, Goniadz i Knyszyn). Czynnikiem przynoszącym inne, nieraz dalekie wpływy był dalszy wzrost stanu posiadania szlacheckiego. Poza zaściankami i wydepczyskami król dawał w dożywocie puste i zasiedlone wsie królewskie. W ten sposób stały się majątkami dożywotników lub dzierżawców szlacheckich po stronie zachodniej Jagłowo, Krzywa i Gniłka, a po stronie wschodniej Kalno, Grabowo, Szuszalewo, Skołubowo, Harasimowicze, Grodzisko (Grodziszczany), Stockie (Stock), Krzywystok (Różanystok). Działalność osadnicza tych szlacheckich posesorów zwiększała też oddziaływanie wpływów polskich. Me można pominąć wpływy kościołów katolickich, do których doszły nowe i ich wsi plebańskich, oraz zakonów obdarzonych tu dobrami. W 1593 r. fundowano kościół w Kundzinie, w 1602 r. w Zalesiu, w 1617 w Sokolanach (pleban założył na nadanym zaścianku za Kamienną Doliną wieś Plebanowce), w 1614 r. w Szudziałowie. W 1603 r. dobra Kundzin dostali jezuita wileńscy, a ok. 1623 dobra Zalesie bernardynki grodzieńskie¹²⁴.

Polskie wpływy najstąbiej docierały do białoruskiego klina osadniczego, wcinającego się od Wołkowyska między górną Swisłocz i górną Narew. Z braku źródeł nie znamy dokładnie czasu i przebiegu kolonizacji na tym terenie, ale lokacja w 1545 r. miasta Jałówki z cerkwią i kościołem katolickim jest dowodem, że już w tym roku osadnictwo było dostatecznie rozwinięte, jeżeli wymagało własnego ośrodka wymiany. Jałówka zapewne wcześniej była punktem etapowym na drogach z Grodna i Wołkowyska do Korony (może nawet dworem). Dawne nazwy ulic w Jałówce: Litewska, Porozowska, Rudnicka, Narewska i Dublańska wskazują na kierunki dróg. Zapewne też wtedy, jeżeli nie wcześniej,

¹²⁰ AGAD: Księgi Kanclerskie rkps 102 k. 66.

¹²¹ OWPB III cz. 2, s. 147-150.

¹²² AWAK XVII 18, 26.

¹²³ OP 118-119; Rkps F 1463, 1, 1, s. 368.

¹²⁴ Rkps Cz-1775, s. 925-927; Cz-1777, s. 674 — 678, 839-847, 893-894; Rkps AK I 10, s. 90; Rkps F 1463, 1, 1 s. 352, 370-372; Ind I 383; Kurczewski, op. cit., s. 248; Straty Bibliotek i archiwów warszawskich, t. III, Warszawa 1955, s. 384.

powstały leżące nad Świsłoczą i w jej pobliżu wsie: Królowy Most (Mostowlany), Dublany, bojarska wieś Kieturyki i inne osady, które w czasie pomiaru włócznej zostały zorganizowane w duże wsie. Niewątpliwie były nimi wsie otaczające dookoła Jałówkę: Zaleszany, Nowosady, Szymki, Łuplanka, Lewonowicze (Leonowicze), Podozierany, Wiejki, Romanowo, Rusinowo (dziś?), Wojszki (dziś?), Kondratki, Działahile. Koło starego dworu Kołodziezna (istniejącego w XV w.) też wtedy wymierzono wsie: Swisłoczany, Żubry, Grzybowce (są w 1558 r.) i może Zubki. Była przy nim też w 1558 r. osada Worobiejów (Werobie) i osada bojara Stanisława Straszą (Straszewo). Dalej na zachód ciągnęła się resztką puszczy, nazwana Puszcza Jałowska, na której skraju zachodnim, na samej granicy woj. nowogrodzkiego i włości królewskich z dobrami Gródek, założono wsie Mielezki i Bielewicze, należące do włości Wołpiańskiej oraz Supraśl (dziś Zarzeczany), podległe włości mścibohowskiej. Nadane w 1567 r. Chodkiewiczom, zostały włączone do dóbr Gródek. Nastąpiła tu też wtedy zmiana granicy województw. Były to najdalej na zachód wysunięte wsie tego kierunku osadniczego. Pozostałej reszty puszczy strzegli osocznicy osadzeni w Łuplance (12 obok 15 chłopów pańszczyźnianych) i pojedynczo w innych wsiach. W XVI w. w nieznanym czasie utworzono z tych wsi osobne starostwo jałowskie, obejmujące — poza włością Kołodziej — ten zachodni klin woj. nowogrodzkiego. We wsiach starostwa jałowskiego i włości Kołodziezna, zamieszkała ludność białoruska, pochodząca ze starszych wsi włości Wołpiańskiej i mścibohowskiej, a zapewne także z innych wsi na wschód od Swisłoczy. Osadzono jednak tu też trochę Litwinów lub potomków Jaćwingów. W 1567 r. w Mielezkach mieszkali Juczi Hermanowicz, Petriło Mielezkowicz, w Bielewiczach Margas Michnowicz, Juczi Woronicz, Ledejko Czerniucyzcz, w Zarzeczanych Telesz Wojtkiewicz, Jamit Ohotwicz, Orman Nacewicz. We wsi Zaleszany występowało nazwisko Żmoydzin. Litwinami byli też bojarzy we wsi Kieturyki, której nazwa jest również litewskiego pochodzenia. Litewską nazwę miało uroczysko Widugirt koło wsi Nowosady. Trochę też Litwinów osiadło w Jałówce (w 1623 r. byli tu: Ambroży Waszkiel, Jurko Krudo, Cupryk Dowkszenia, Marcin Goszwa). Byli nieliczni, więc szybko ich potomstwo się zruszczyło. Polacy pojawili się wśród mieszczan w Jałówce późno, bo jeszcze w 1623 r. było ich zaledwie paru (Grzegorz Sokółowski, Tomko Kuczyński, Paweł Kożuchowski, Marcin Kossobudzki). Niewielu też jeszcze było Żydów. Zaskakuje osiedlenie się w Jałówce 2 Węgrów (w 1623 r. Isztwan Węgrzyn i Isztwan Grodnay). Mieszczanstwo w pierwszej połowie XVII w. już ulegało wpływowi polskim, czego wyrazem było pojawienie się wśród imion także imion nie używanych przez ludność ruską: Zygmunt, Wojciech, Stanisław. Rozwijające się drobne osadnictwo puszczańskie w borach bartnych (np. Sosnowa Pasięka, Jagucina Pasięka, Cisówka, Kruhłe), osadach rybackich (Izby Rybackie, dziś Rybaki) oraz założenie rudy żelaznej (dziś wieś Rudnia), przy ujściu

rz. Łupianki do Narwi doprowadziło już w początku XVII w. do zetknięcia się osadnictwa idącego od Wołkowyska z osadnictwem bielskim koło Karwi¹²⁵.

Między górną Karwią a Narewką była puszcza Narewka, nadana w XVI w. kniaziom Massalskim. Najpóźniej w pierwszej połowie XVII w. (przed 1634 r.) powstały tu wsie: Narewka (późniejsze Grodzisko), Lewkowo, Łuka, Siemionówka i Mikłaszewo¹²⁶. Massalscy zapewne wzięli osadników ze swych starszych wsi nad dopływami Swisłoczy, nad Wierecieją i Brzostowica, tj. z dóbr Olekszyce i Brzostowica. Tą wyspą osadniczą dóbr Grodzisk i Lewkowo (jakie powstały po podzieleniu dóbr między spadkobierców) osadnictwo podgrodzieńskie przekroczyło od północy górną Narew i dotarło do brzegów Narewki, nad którą nastąpiło bezpośrednie zetknięcie się ludności białoruskiej znad Swisłoczy z ludnością pochodzenia północnoukraińskiego.

IV. Zniszczenia wojenne i ponowna odbudowa osadnictwa (1655-1708)

Cios osadnictwu i ludności na omawianym terytorium dzisiejszej Białostoczczyzny, nietkniętym wojną od przeszło 250 lat, zadały działania wojenne, przemarsze wojsk, związane z najazdem szwedzkim (1655—1657), Siedmiogrodzian (1656—1657), inkursją moskiewską (1658—1660) i przechodami wojsk litewskich i koronnych (do 1662). Przez 7 lat ziemie te były miejscem walk, potyczek, przechodów i rekwizycji wojskowych. Związane z tym pożary, rabunki, zabójstwa, epidemie, niszczyły setki wsi i tysiące ludności. Największe zniszczenia dotknęły okolice miast i twierdz, o które toczyły się walki, a więc najpierw okolice Tykocina (1655—1657), później Brześcia (1660). Sprzymierzeni z Polską Tatarzy, stacjonujący we wrześniu 1656 w Brześciu, Narwi i Drohiczynie, splądrowali południowe Podlasie i po bitwie pod Prostkami (6 X 1656) wzięli w jasyr ludność ze starostw augustowskiego i rajrodzkiego. W maju 1657 r. wojska siedmiogrodzkie zniszczyły południowe Podlasie i dokonały rzezi Drohiczyna. Wiele wsi w starostwach bielskim, brańskim, drohickim, w ekonomicznych brzeskiej i grodzieńskiej, oraz w dobrach szlacheckich np. doszczętnie spalono Boćki i Adrianki i wsie aż po Bug „rzadko kędy chata została”. Z kolei w 1662 r. zbuntowane oddziały wojsk litewskich i koronnych ograbiły resztę ocalałych wsi w starostwach bielskim, brańskim, suraskim, knyszyńskim i zapewne w innych. Jeszcze w 1676 r. specjalna komisja sejmowa zajmowała się tymi szkodami, sprawionymi przez własne wojska. Wygłodzoną, wyniszczoną ludność do reszty zdziesiątkowały

¹²⁵ AWAK XIV 180-184; XVII 443-444; RP 31; PKGE I 13, 16, 18, 22-23; RIB XXXIII 871; Rkps A - 4026 i A-4034; Rkps Cz - 1775 s. 680.

¹²⁶ J. Wolff. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku, Warszawa 1895, s. 241; AWAK XVIII 435-438; OP 169; Rkps Cz - 1775, s. 880.

nawroty „morowego powietrza”, jeszcze silnego w 1661 r. Dokładny zasięg zniszczenia, osadnictwa i zaludnienia do dnia dzisiejszego nie został jeszcze ustalony. Tylko dzięki badaniom J. Topolskiego, znamy mniej więcej jego wielkość i skutki na Podlasiu. Wg jego ustaleń ludność woj. podlaskiego zmniejszyła się do około połowy stanu przedwojennego (z ok. 250 tys. do ok. 125 tys.). Większemu zniszczeniu uległy królewszczyzny, a więc także całe południowo-wschodnie ziemie między Bugiem a Narwią. Ludność w królewszczyznach zmniejszyła się o ok. 68%, a w dobrach szlacheckich o ok. 17%, ale były również dobra szlacheckie bardzo zniszczone, np. w dobrach Orla w 1661 r. tylko 1/4 gospodarstw była zdolna do uprawiania ziemi, a pustką stało co najmniej 40% areału. W dobrach Boćki tylko 10% gospodarstw mogło uprawiać rolę. Obronniejszą ręką wyszły wsie drobnej szlachty, ale i ta kategoria ludności jeszcze bardziej zubożała. Ludność miast uległa zmniejszeniu w znacznie większym stopniu (o ok. 46%), aniżeli ludność wiejska (ok. 30%), przy tym miasta królewskie ucierpiały najbardziej (m. in. Kleszczele i Knyszyn c 71%, Mielnik o 68%, Narew i Drohiczyn o 66%, Brańsk 64%, Bielsk 63%). Kleszczele i Mielnik były doszczętnie spalone. Podlasie więc było jedną z najbardziej zniszczonych prowincji Polski (np. w Małopolsce ubytek ludności wynosił tylko ok. 27%). Wsi w dobrach królewskich całkowicie zniszczonych było ok. 11%, np. były zniszczone „funditus” Dawidowicze, Korycisk, Witowo, Stary Kornin, Jahodnik, Borek, Dutocze Osoczne, Hredele, Kulikówka itd. Większość ludności zginęła wskutek zarazy, głodu, działań wojennych i zabójstw, ale część zbiegła w odległe okolice, położone z dala od teatru wojny i nietknięte zarazami. Jeszcze w 1661 r. pod uprawą w dobrach królewskich było zaledwie 10% ziemi. Ten procent dotyczy ogółu wsi królewskich, jak też z małymi odchyleniami poszczególnych starostw, a również miast królewskich. Brak było ludzi, brak było bydła roboczego, koni, narzędzi i nasion do siewu. Wielu chłopów i drobnej szlachty uprawiało ziemię tylko z pomocą rydla, a w wielu wsiach w ogóle nic nie uprawiano¹²⁷. Mimo ogromnych zniszczeń, mimo wyludnienia całych wsi, nie było przerwy osadniczej na całym terytorium. Ciąg genealogiczny rodzin chłopskich był przerwany tylko w poszczególnych wsiach. Nastąpiły jednak pewne drobne przesunięcia w podziałach i w granicy etnicznej, ale bez szczegółowych badań obecnie jeszcze niemożliwe do ustalenia. Można tylko zauważyć, że wzrosła ludność polska we wsiach pod Tykocinem i Knyszynem. Z kolei w różnych miastach osiedliło się więcej ludności ruskiej, (pleban katolicki z Narwi skarżył się, że po wojnie i zarazach zostało w jego parafii zaledwie 60 katolików¹²⁸), której nawet więcej przybyło w Augustowie, na miejsce

¹²⁷ J. Topolski, Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia, [w:] *Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa 1958, s. 309-349; Wiśniewski, Augustów, s. 165-173.

¹²⁸ Rkps D - 119 k. 9v.

poprzednich polskich mieszczan. Zupełnie zatarło się pochodzenie ludności litewskiej, która wsiąknęła w miejscową ludność. W miastach prywatnych coraz liczniejsza stawała się ludność żydowska. Ponownie osiedlając zniszczone wsie, czerpano ludność z ocalonych wsi i z miejscowego przyrostu naturalnego. Dotyczy to zwłaszcza rozległego starostwa i leśnictwa bielskiego, w którym opustoszałe całe wsie i ich części zasiedliła ponownie ta sama ludność. To samo można powiedzieć o wsiach ekonomii brzeskiej i leśnictwa białowieckiego (te ostatnie w ogóle były mniej zniszczone). Ocalała, stanowiła załazek ponownego zaludnienia. Wzrost zaludnienia był więc w dużym stopniu limitowany przez wielkość przyrostu naturalnego. Nie można jednak wyłączać dopływu do wsi królewskich ludności z dóbr szlacheckich i z innych, mniej zniszczonych, królewszczyzn. Wszędzie szlachta skarżyła się na zbiegostwo chłopów, którzy woleli osiedlać się na wolniznie w opustoszałych wsiach. Ze względu na brak badań nie można podać wielkości i szybkości wzrostu zaludnienia w drugiej połowie XVII w. Pewną wskazówką może być moje obliczenie wzrostu zaludnienia pod Augustowem między 1662 a 1676 o 50%¹²⁹. Ludzi więc przybywało, ale różne źródła mówią, że jeszcze w końcu XVII w. w wielu wsiach znacznych obszarów ziemi nie uprawiano (nieraz tylko połowę). Wielkim utrapieniem we wsiach królewskich były stacje wojskowe, przechody wojsk, które w ciągu drugiej połowy XVII w. i w początkach XVIII w. niejedną wieś ponownie zniszczyły.

Terytorialny rozwój osadnictwa nie miał więc odpowiednich warunków. Przede wszystkim trzeba było więc na nowo odbudować stare osadnictwo i przywrócić mu zdolności gospodarcze. Może tylko niektórzy bartnicy przenosili się na stałe do Puszczy Bielskiej. Wiadomo, że przed 1661 r. osiadł w tej puszczy pasiecznik z Kojłów, nie wiadomo jednak, jakiej osadzie dał początek¹³⁰. Może też powstawały dalsze folwarczki dożywoćników na tzw. putyskach, ale ze względu na brak źródeł nic o tym nie można powiedzieć. W puszczy od strony Narwi został osadzony strażnik. Być może, jest to początek Hajdakowszczyzny, lub Straszczyny. W Puszczy Białowieckiej nie prowadzono kolonizacji, była ona dalej szczególnie chronionym terenem łowów królewskich. Jedynie ze względu na potrzeby dwom Białowieży, osadzono przy nim między 1670 a 1696 r. wieś tej nazwy¹³¹. Poza tym były w puszczy niestałe osady, związane z przemysłem leśnym, np. w 1696 r. było 8 smolarni.

Brak badań nie pozwala na dokładniejsze prześledzenie zniszczeń i zmian sytuacji osadniczej w hrabstwie Zabłudów, posiadającym jeszcze znaczne obszary leśne. Można tylko stwierdzić, że po 1671 r. w począt-

¹²⁹ Wiśniewski, Augustów, s. 175-177, przyjąłem dla r. 1676 najwyższą liczbę z rejestrów z lat 1673-1676.

¹³⁰ LWP XVII.

¹³¹ Hed 143.

kach XVIII w. lokowano Nową Wołę, która jeszcze w 1707 r. miała wolniznę. W 1743 r. zbudowano w niej cerkiew¹³². Jeszcze mniej wiemy o rozwoju osadnictwa w dobrach Gródek, należących do hrabstwa Brzostowica Wielka, a także posiadających spore tereny nie zasiedlone. W jednych, jak i drugich dobrach magnackich wraz z prowadzoną eksploatacją puszczy powstawały niewątpliwie w tym czasie małe osady leśne, nie zmieniające zasięgu i charakteru etnicznego osadnictwa między granicą Podlasia a rz. Supraślą. To samo dotyczy ziem i puszczy przynależnych do starostwa jałowskiego, do którego dziejów w tym czasie brak odpowiednich materiałów. Wiadomo tylko tyle, że starosta jałowski zapłacił w 1690 r. podymne od 179 dymów w tym starostwie¹³³, które widocznie było też jeszcze bardzo zniszczone.

Nie wiadomo (brak badań) jak wielkie były zniszczenia w osadnictwie i straty ludności na ziemiach między Supraślą, Brzozówką a Niemnem. Można tylko ustalić, jak bardzo były zniszczone wsie między Grodnem a Augustowem. Jeszcze w 1668 r. w położonych tu niektórych wsiach królewskich pustki dochodziły do 90% a przeciętnie do 50%, a Grabowo i Szuszałewo w 100% były puste¹³⁴. Rewizja ekonomii grodzieńskiej z 1079 r. nie daje możliwości ustalenia wielkości i zasięgu zniszczeń we wsiach i w zaludnieniu, bo one już do tego czasu w różnym stopniu zostały usunięte. Część skutków była jednak jeszcze widoczna w postaci pustych włości we wsiach, pustych placów w miastach i w ogólnym upadku gospodarczym. Obliczając dane zawarte w rewizji z 1679 r. można zauważyć, że stosunkowo najmniej było pustek we włości nowodworskiej (20,6% ogółu włości wiejskich stało pustką), ale jeszcze sporo ich było w Chiltonach (43,3%), w Bieniowcach (38,5%), w Bielanach (44,2%), najmniej było w Juraszach (5%), w Dubaśnej (6,5%) i w Jacznie (7,1%). We włości kuźnickiej posiadającej też stosunkowo mało pustek (23%), najbardziej puste były Kowale (50%), Klimczany (43,7%) i Saczkowce (32,2%). Bardziej opustoszała była włość odelska (40,2%), w której były wsie w całości lub w połowie jeszcze puste: Wojnowce (57,1%), Nomiki (40,9%). Najbardziej opustoszała była włość kryńska (51,48%), w której były wsie w całości puste (Białogórcze), lub przeszło połowa włości leżała pustką: Łużany (88,6%), Kruszyniany (72%), Narojki (53,3%), Żylicze (50%). Tylko w paru wsiach wszystkie włości były pod uprawą: Ozierany, Trejgle, Służki. W Kruszynianach parę lat wcześniej — w 1675 r. na 88 włości chłopskich pustką stały 72 włości. Chat zamieszkałych było 17, a pustych 48. W Łużanach w tymże roku było 9 chat pustych i zamieszkałych. Pola w Białogórcach w ogóle zarosły. Rozmieszczenie najbardziej

opustoszałych wsi wskazuje, że grupują się one koło drogi z Grodna przez Krynki na Podlasie. Dane te wskazują kierunek marszu wojsk. Większość jednak wsi już w 1679 r. miała wielu mieszkańców, którzy jednak nie byli jeszcze w stanie wziąć pod uprawę wszystkich pól we wsi. Upadek gospodarczy szczególnie był widoczny w miastach. W Nowym Dworze w 1679 r. przy rynku było 10 placów zabudowanych i 8 pustych. W Lipsku przy rynku stała tylko jedna chałupa i było 39 placów nie zabudowanych. Rynek lipski otoczony placami zasianymi zbożem, wyglądał jak plac wśród pól. W całym Nowym Dworze 56% placów nie zabudowanych, a w Lipsku 58¹³⁵. Podobna sytuacja była zapewne w dobrach szlacheckich.

Cała działalność administratorów i dzierżawców w ekonomii grodzieńskiej, w leśnictwach i w drobnych królewskich, skierowana była na ponowne zasiedlenie pustek w istniejących wsiach, na poszukiwanie dochodów w zwiększonej eksploatacji puszczy, ale można zauważyć, że w drugiej połowie XVII w. oddano szczególnie dużo tzw. wydepczyk, budzisk i zaścianków na skraju puszczy w dożywocie szlachcie, różnym urzędnikom i sługom królewskim. Powstało wtedy wzdłuż zachodniego i wschodniego pasa Puszczy Nowodworskiej i kwatery kuźnickiej wiele małych folwarczów i gospodarstw. Tworzyły się one mimo przeciwnego zalecenia rewizorów królewskich, którzy m. in. w 1650 r. stwierdziwszy, że różne osoby, obejmując wydepczyka coraz to dalej od pól i głębiej w puszczy, robią „przeróbki”, wytyczyli nową granicę puszczy, zakazując aby nikt więcej nie prosił o nadania za tą nową granicą. Można było tylko rozdać wydepczyka między tą nową granicą a granicą pól Długiej Wsi¹³⁶. Tą drogą po stronie wschodniej, na skraju Puszczy Nowodworskiej powstały w drugiej połowie XVII i początkach XVIII w.: Okolno (później wchłonięte przez Kamienną Nową), Miedzianowo, Pilnik (był koło Reszkowców), Romanówka, Bity Kamień. W kwaterze kuźnickiej powstała Trościanka i Gilbowski, a w kwaterze sokolskiej wytworzył się zespół drobnych folwarczów koło Wielkiej Drogi nad górną Sokołdą i nad Kamionką. W 1712 r. było ich tutaj co najmniej 8, ale nie można ustalić czasu ich powstania: Douguciowo-Kurowszczyzna (była w 1669 r.), Palewsczyzna (zapewne Janowszczyzna), Kobyłsznoha Bilminów, Kundzicze, Geniusze, Kojlewo Zarachowicza, Tołokniany Lasek. Sokółka „wyrobiła” sobie w swoim lesie Nowiny Miejskie. Również niektórzy chłopcy (bartnicy?) mieli pola w puszczy na Hołym Łuhu, na Lipowym, za Wilczą Jamą itd. Wieś Bohusze Stare w 1681 r. włączono jako przedmieście Sokółki pod władzę miejską, zamieniając osoczników na przedmieszczan¹³⁷. Kwatery odelska i kryńska, połączone w jeden nowy klucz ostrowski, najmniej były nadszarpnięte wydepczykami

¹³² AWAK VI 21, 42-44 Rkps XXV 2104.

¹³³ Wykaz podatku podymnego powiatu wołkowyskiego z r. 1690, wyd. S. Krakovskt, [w:] Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego Uniwersytetu S. Batorego w Wilnie, Wilno 1938, s. 243.

¹³⁴ Wiśniewski, Augustów, s. 172-173.

¹³⁵ Rkps Oss. 5620 II, s. 323-449, 593-651.

¹³⁶ Rkps F 1463, 1, 1, s. 357-358.

¹³⁷ Rkps Cz-718, s. 1021.

i rozdawnictwem zaścianków leśnych od strony wschodniej (koło Nietupy zaścianek Sambunie). Utworzono tylko pod puszcą folwark Ostrów i przeniesiono osoczników częściowo z Suchinicz pod puszcę do nowej wsi Wierzchlesie, założonej w ostępie tejże nazwy. Osadnictwo wtargnęło do dawnej Puszczy Kryńskiej na jej zachodzie przy granicy z Puszcą Knyszyńską. Zbudowano tu na rz. Czarnej przy ostępie Złotoria młyn Ratowiec z małym folwarczkiem dożywotnim. W pobliżu ok. 1702 r. zbudowano rudnię zwaną Rzeczka.

Jednak szczególnie dużo nadań poczyniono po stronie zachodniej puszczy. Rozdawano tutaj szlachcie i urzędnikom w dożywocie nie tylko "wydepczyska, zaścianki, ale także opustoszałe włóki chłopskie w starych wsiach. Powstało przez to tutaj wiele drobnych folwarczków, a przez rozdawnictwo wydepczysk bardzo cofnęła się na wschód tak kwatery kuźnicka, jak i Puszcza Nowodworska. Dlatego też w 1696 r. przeniesiono osoczników ze Skindzierza na uroczyska Brzegowa Dolina, Trepce i Trepiełuszczyzna(?), na których założono nową wieś osoką Białousy. Między starymi osiami a tą wsią rozpoczęto osadzanie nowych wsi. Zakładano więc wtedy: Kupowate Stożło (dziś nie istnieje), Trochimówkę, Jasionową Dolinę, Kamienną, Dolinę i Krasówkę (obie dziś nie istnieją) i może Brzozówkę Ziemiańską. W 1698 r. August II dał Piotrowi Przebendowskiemu, swemu rotmistrzowi, budziska do osadzenia: Karpanowo Góry, Wasilówka, Przystawka i Frączewpole. Ten je tylko częściowo -zasiedlił. Przybudek zaczął osadzać od 1698 r. Stanisław Całowanski, sadzie czerski, a po nim kontynuował Kazimierz Sienicki, miecznik litewski, który w l. 1703—1709 prowadził osadzanie wsi: Kupowate Stożło, Trochimówka, Jasionowa Dolina, Przybudek, Przystawka, ponownie osadził Aulakowszczyznę i rozpoczął zakładanie wsi Dołhy Łuh i Ostra Góra. Po wzięciu Sienickiego w niewolę moskiewską wspomniane wsie dostał Jerzy Kasper Dewicz, który w Przybudku założył miasteczko (później nazwane Janowem). W pobliżu przed 1712 r. rozpoczęto osadzać Sitawkę, Pyk (dziś?), Kuplisko i Zimozieleń (dziś Nowinka?) i kontynuowano zasiedlanie Wasilówki, a chłopci z Szaciłówki wzięli w uprawę pola Zielonej Woli. Nowe wsie otrzymały nazwy od dawnych ostępów puszczańskich (Przystawka, Sitawka, Wasilówka), lub nazw rzeczek i budzisk.

Dzierżawczyni (od 1661) puszczy nowodworskiej, Perstuńskiej i Przełomskiej, Konstancja Butlerowa, niezwykle czynnie działająca w tych królewskich, na wielką skalę rozwinęła przemysł puszczański. Za jej rządów powstały smolarnie i rudy żelaza: w Puszczy Nowodworskiej na rz. Kunisie rudnia Domurady i za Biebrzą rudnia Jaminy. Rozdała też sporo wydepczysk i ziem po dawnych budach leśnych (budziska) i po robotach leśnych różnym osobom. Przed 1676 r. rozdała: wydepczysko Cięty Dąb Laskowe Stożło, pustosz Zgniły Dąb Wólka, wydepczyska Chobotnia Jasień i Krzywa Jabłonka (powstała tu Zgierszczyzna, tak nazwana od Jana Zgierskiego); wydepczysko bez nazwy (powstała

tu Dubasińszczyzna od Jana Dubasińskiego), Geniuszowszczyzna alias Mytrowszczyzna i inne nie zidentyfikowane. Za jej rządów (do 1682 r.) i w latach następnych XVII w. jej następcy i królowie rozdali wiele dalszych ziem puszczańskich. Przed 1680 r. nadano włóki Okop, w 1680 r. uroczysko Horodyszczce alias Stara Buda (dziś Grodzisk). Przed 1688 r. Ostrowski Hrud nad Kiernówką (dziś Podostrówek). Przed 1689 r. nowiny Jaminy (dziś Pokośna) i Czerwonka, ok. 1689 r. uroczysko Dwugły, przed 1690 r. Jelenią Górę, Wólkę z Sapianowym Stożłem, w 1693 r. budę Olszanekę, w 1694 r. budę Kupowatą, w 1698 r. budzisko Kiernówkę i Głębokie. Przed 1700 r. część Leśników, na której powstała Jawdańszczyzna (dziś Laudańszczyzna). W drugiej połowie XVII w. powstało też Dębowo, Sadzawki, Hrymiaczki i inne, nie zidentyfikowane. Przed 1706 r. założono wieś na budzisku Horodnianka, którą w 1712 r. polecono znieść.

Następnie rozdawnictwem objęto ostatni większy fragment w Puszczy Nowodworskiej, w jej dawnym środku, od Biebrzy po granicę kwatery kuźnickiej. W 1692 r. nadano część budziska Zielone Bagna, a w 1698 r. król dał Piotrowi Przebendowskiemu wydepczyska Zielone Bagna (dziś Bagny), Popowa Olsza (dziś Olsza), Zwierzyniec pod Czerwonką i pod Pokośną oraz drugą Kupowatą. W 1699 r. nadano Jałówkę, a w 1700 r. 5 włók w uroczysku Popowa Olsza (dziś wieś Pięciowłóki). Między 1703 r. a 1709 r. Sienicki osadził Krasne i Suchą Górę. Ci odbiorcy nadań zakładali na tych wydepczyskach i budziskach folwarczki i małe wioseczki chłopskie. Część z nich później zanikła i nie można ich zidentyfikować. Inne po skomasowaniu na nowo osiedlono jako wsie chłopskie w XVIII w. W „wyrabianiu” włók pod uprawę brali udział też chłopci. Chłopi z Suchej Woli „wyrabiali” włóki w Woli Ostrowskiej (dziś Ostrówek), w Woli Turoborskiej, w Grabniaku, w Chudym Gaiku, w Czerwonym Kamieniu i Grodzisku. Chłopi z Chodorówki w Starej Woli, w Kormnym Stożle, w Choroszym Stożle, w Wyżarach. Z Dryji w Starej Woli, w Zgierszczyźnie, Nowym Stożle i w Kizielewszczyźnie. Osadnictwo także objęło część, należącego do Puszczy Nowodworskiej boru Jaminy, położonego między Biebrzą i Netta. Powstały tu wsie Jaziewo i Czarny Las, które w 1703 r. dostał w dożywocie Kazimierz Sienicki, miecznik litewski, wraz z rudą Jaminy i tym borem. Do roku 1709 założył w nim wsie: Mogilnica, Czarniewo, Lipowo i Wrotki. Tymi wsiami osadnictwo, idące z południa, zakończyło swój rozwój za Biebrzą w kierunku Augustowa.

Osadników do nowych wsi i osad czerpano z bliższych lub dalszych wsi królewskich, np. jak widzieliśmy wieś Białousy zasiedlili osocznicy ze Skindzierza. Chłopi ze starych wsi nad Brzozówką przechodzili do położonych na wschód od nich wsi nowych. Jednak daje się zauważyć napływ Polaków, i to nawet po wschodniej stronie puszczy, np. w 1679 r. w Juraszach mieszkali Frącko i Filip Skarżyńscy i Michał Lisowski. Ich nazwiska wskazują na pochodzenie z drobnej szlachty mazowieckiej. Jeszcze

więcej nazwisk drobnej szlachty mazowieckiej występowało w Lipsku, mniej w Nowym Dworze, a najmniej w Krynkach i Kuźnicy. Ludność litewska zanikła, ulegając rusyfikacji lub polonizacji — imion litewskich już nie było — tylko ich nazwiska w formie ruskiej (np. Jaksztuk, Kiewluk, Korewik, Pacewicz itp.), lub tylko trochę zmienione świadczyły jeszcze o litewskim lub jaćwieskim pochodzeniu wielu rodzin chłopskich, np. w 1679 r. w Butrymowcach na 26 rodzin 8 nosiło nazwiska litewskiego pochodzenia (Juskiel, Skierel, Hojsza, Kulsza itd.). Eównież w Juraszach jeszcze było 6 podobnych nazwisk, wśród nich jedno zachowujące formę litewską (Szybylis). Najsilniejsze ślady litewszczyzny występowały jeszcze we wsiach koło Nowego Dworu, Kuźnicy i Odelska (Szyłejko, Pulej, Kierszye, Szewkuć, Eiksza, Wojskiel, Krejwel, Dargus, Skromlis, Jaginta, Kieturka itd.), słabsze zachowały się koło Krynek: w Czujmicach (Mukli, Miskiel), w Ozieranach (Kudziej, Puskiel), w Sannikach (Gudel), w Narójkach (Szakajda) itd. Niewiele już było pozostałości litewskich w miastach, najwięcej w Nowym Dworze (5 nazwisk). Ludność pochodzenia litewskiego, katolicka, bardziej ulegała polonizacji niż rusyfikacji. Daje się również zauważyć także wśród ludności ślady polszczenia się. Pojawia się wśród niej dużo imion typowych dla Polaków (Stanisław, Kazimierz, Wojciech) lub imion używanych w polskiej formie, a więc w tej samej wsi obok Hrehora występował już Grzegorz, Siemiona Szymon, Iwana Jan itp. Ludność zamieszkująca ziemię nad Brzozówką najbardziej się spolszczyła. Po stronie wschodniej silniejszy stopień polonizacji wykazały wsie koło Nowego Dworu a najstarszy koło Krynek. Tak samo Nowy Dwór i Lipsk były bardziej spolszczone niż Krynki. O szybszej polonizacji ziem nad Brzozówką zadecydowało bliskie polskie sąsiedztwo, wcześniej rozpoczęty proces polonizacji, osiedlanie się Polaków i brak cerkwi (nie było ani jednej). O różnicy między okolicą, Krynek a Nowego Dworu mogła zadecydować większa liczba Litwinów katolików koło Nowego Dworu i wpływy polskie dochodzące od Augustowa i Goniądza¹³⁸. Dużą rolę niewątpliwie też odegrała fundacja w 1661 r. przez Szczęsnego Tyszkiewicza, stolnika derpskiego, kościoła i klasztoru dominikanów w Krzywostoku, zwanym odtąd Różanymstokiem. Zapewne podobnie dominikanie osadzeni przez Chreptowiczów w 1684 r. w Krasnymborze po bernardynach (ci byli od 1661), przyczynili się do polonizacji wsi nadbiebrzańskich. Mniejszy wpływ miał uboższy, później fundowany (1686 r.) przez Adama i Jana, Jaskołodów klasztor tegoż zakonu w Klimówce¹³⁹. Kościół wscho-

¹³⁸ Cały powyższy ustęp, dotyczący zasiedlania puszczy, stosunków ludnościowych i etnicznych, nadawania wydepczyk, zaścianków, jest oparty o materiały zawarte w Rkps DA - 11291 k. 44v - 94, 101-13(3); Rkps DA-11556; Rkps Oss. 5620 II 323 - 440 i wypisy doc dra Tadeusza Wasilewskiego z Rkps ML 127, 129 i 138, którego proszę o przyjęcie serdecznego podziękowania za ich życzliwe udostępnienie.

¹³⁹ Rkps yA - 2855; Kurczewski, Biskupstwo, s. 255 - 250; Wiśniewski, Augustów, s. 200 ~ 2il.

dni otrzymał tylko jeden nowy klasztor bazylianów fundowany pod Kuźnicą w Wojnowcach w 1704 r. przez Krzysztofa Micutę i później przez innych Micutów, dobrze uposażonych (budowa klasztoru dopiero po 1721 r.)¹⁴⁰. Coraz liczniejsi stawali się Żydzi, których sporo osiedliło się w Krynkach, Kuźnicy, a mniej w Nowym Dworze, Lipsku. Pojawili się też na podstawie zezwolenia królewskiego z 1698 r. w Suchej Woli wyrastającej w osadę targową dla licznych tu wsi¹⁴¹. Przejmowali też w swe ręce w arenę coraz liczniejsze karczmy wiejskie.

Ponownie zaczęli osiedlać się Tatarzy. Król Jan III przywilejem z 1679 r. nadał pułkownikowi tatarskiemu Samuelowi Murzie Krzeczowskiemu i jego żołnierzom najbardziej opustoszałe wsie Kruszyniany, Łużany i Białogórcę. Chłopów z Łużan i Kruszynian, których niewiele zostało w tych wsiach, przeniesiono do Sannik, a z Białogorców do wsi Trejgle. Inne oddziały (rotmistrzów Bogdana Kieńskiego i Gazy Sieleckiego) dostały Bohoniki, Drahle i Malawicze Górne, a ich rotmistrze Podlipki. Chłopów z Bohonik i Drahli przeniesiono do wsi Nomiki i Zawadyce alias Zaspicze. Oficerowie założyli w tych wsiach folwarki (w Kruszynianach 4 i obok folwark Górkę, w Białogorcach 2, w Malawiczach Górnych 7, w Bohonikach 3), a podoficerowie i chłopi gospodarstwa. Następnie jeszcze Tatarzy dostali część ziem w Żyliczach, Grzebieniach koło Odelska i w Kamionce koło Sokółki. Swoje niewielkie meczety wzniesli w Malawiczach, Bohonikach i Kruszynianach. Przybyli oni spod Wilna, Lidy i Nowogródka. Około 1715 r. część ich emigrowała¹⁴².

V, Odbudowa osadnictwa po nowych zniszczeniach wojennych i zakończenie kolonizacji wschodniej Białostoczczyzny (1708-1795)

Nowe zniszczenia wojenne, nowe straty ludnościowe przyniosły związane z wojną północną i anarchią w kraju przechody wojsk szwedzkich, rosyjskich, saskich i polskich. Paląc i rabując, zniszczyły wiele wsi. Przywleczone przez nie zaraźliwe choroby (cholera, dżuma) spowodowały śmierć tysięcy ludzi w północnej Polsce. Zasięgu i wielkości zniszczenia i strat na całym omawianym obszarze bez osobnych źródłowych badań nie można ustalić. Można tylko wspomnieć o niektórych zdarzeniach i skutkach zarazy. Rękopiśmienna kroniczka. kościoła farnego w Bielsku notuje, że przez Bielsk i starostwo bielskie przechodziły: w I. 1703 r. wojska saskie, w IX—XII 1705 r. wojska polskie, litewskie i moskiewskie, w I 1706 r. szwedzkie, w IV 1706 r., XII 1707 r. i II i VIII 1708 r. moskiewskie. Na tej ostatniej informacji kroniczka się urwała¹⁴³.

¹⁴⁰ AWAK VII, s. 1S-19 i n.

¹⁴¹ AWAK V 276-277.

¹⁴² J. Wiśniewski, Tatarzy spod Sokółki i Krynek, [w:] „Kontrasty”, III, 1970, s. 18-19.

¹⁴³ Rkps A-395, s. :29-37.

Zaczęło się największe nasilenie rabunków, pożarów i zniszczeń, najsilniejsze we wsiach leżących na trasie przechodów wojskowych, O Zabrodziu pod Korycinem zanotowano, że „ta wioska opustoszała, będąc na samym żołnierskim szlaku”. W 1708 r. pojawiło się „morowe powietrze”, które nasilając się w latach 1709—1711 przyniosło śmierć wielu ludziom. Tylko przykładowo można podać, że we wsiach położonych na północ od Biebrzy: w Bohaterach Leśnych, Wołkuszu i Skieblewie wymarło 88% mieszkańców¹⁴⁴. W Lipsku „w powietrzu większa część opustoszała”, a w Nowym Dworze „dla powietrza i połowa nie znajduje się ludzi”. W Dąbrowie też dała spustoszenie zaraza. Chłopi opuszczali swe wsie, uciekając przed wojskami i zarazą. Np, chłopi ze wsi Okop pod Suchą Wolą i Gurbicz opuścili swe wsie zostawiając po jednym w każdej. Wieś Szostaki „całe spustoszała, poddani się rozeszli”. Opustoszały w całości Dobrzyńówka, Siemionówka i kilka wsi koło Odelska. Nie wszyscy też później powrócili do swych wsi. O Śniczanach w 1712 r. napisano, że „ta wieś zrujnowała się dużo i nad trzech ludzi nie było, dopiero wracać się zaczynają”. W 1712 r. rewizorzy zapisali, że „dopiero ludzie wracać się poczęli do posiadłości ekonomicznych”. Wraz z nimi przybywali też nowi osadnicy. W Okopie osiedliło się np. 4 nowych, a wieś Gurbicze ponownie zasiedlili chłopi z Jędzeszek. Nową klęską było pojawienie się ogromnej ilości szarańczy, która zniszczyła doszczętnie skromne zasiewy na przestrzeni co najmniej 3 powiatów. Jeszcze w 1712 r. we wszystkich wsiach pustką stało wiele ziemi — przeciętnie we wsiach ekonomii grodzieńskiej i leśnictw 33%, ale były wsie, w których dochodziło prawie do 100%. W Sokółce 80% stało pustką, a w Nowej Sokółce 38%. W wielu wsiach pustki sięgały 50—60%. Jest to stan stwierdzony w czasie, gdy już część chłopów wróciła i przybyli nowi osadnicy. Nie popełni się chyba wielkiego błędu, jeśli się przyjmie, że wsie najbardziej puste w 1712 r. były wsiami najbardziej zniszczonymi i opustoszałymi w wyniku wojny i zarazy. Na tej podstawie można przyjąć, że zapewne najbardziej były zniszczone wsie należące do tzw. Długiej Wsi, w okolicy Odelska i koło Korycina. Wiele opustoszałych włości chłopskich administracja królewszczyzn dała w dzierżawę szlachcie. Dla „przywabienia ludzi” nowych osadników osadzono na czynszu¹⁴⁵. Podobna zapewne była sytuacja na innych terenach woj. białostockiego, ale z braku odpowiednich badań nie można jej ustalić. Wiadomo tylko, że gdy ze starostwa jałowskiego w 1690 r. płacono podatek od 179 dymów, to w 1706 r. od 138, a w 1710 od 119¹⁴⁶.

Zaraza, rozejście się starych osadników nie zmieniły jednak obrazu etnicznego. Wprawdzie w różnych wsiach wiele starych rodów wymarło,

¹⁴⁴Wiśniewski, Augustów, s. 209.

¹⁴⁵Stan z 1712r. i obliczenia oparte o rkps DA - 11291, k.44v-94, 101-136.

¹⁴⁶Wykaz podatku podymnego..., op. cit, s. 243, 254, 255.

ale ich miejsce zajęli ich krewni lub sąsiedzi z tych samych lub sąsiednich wsi, bo np. w Lipsku bardzo dotkniętym zarazą — porównując spis mieszczan z 1679 ze spisem z 1819 — możemy zauważyć, że przetrwało aż 21 rodów, obejmujących wiele rodzin, w tym tak polskiego (Popławski, Kuczyński, Mościński, Szczucki, Łazowski), jak też ruskiego pochodzenia (Paszkievicz, Huszczyk, Trochimowicz, Chilmonik itd.).

Pokonanie zniszczeń gospodarczych i strat ludnościowych trwało wolno, ale już bez żadnych przerw i zahamowań. Po ponownym zasiedleniu opustoszałych wsi podjęto jeszcze kolonizację dalszych pozostałości puszczańskich. W resztki Puszczy Bielskiej (Ladzkiej) osadnictwo posuwało się od Kamienia i Trywieży. Po założeniu w pierwszej połowie XVIII w. wsi Koweła, Rzepiska i folwarku Kotłówka, w l. 1765—1772 Krzywiec i Grodzisko, w l. 1772—1789 Kotówka, Wasilkowo, Holakowa Szyja, Łosinka, Przybudek, Krynica, Kutowa, różnych osad leśnych (24 dymy), a w l. 1789—1800 Chrabostówka, Kujawki i Borysówka, dalsze zwarte zasiedlanie ustało. Inne i dalsze miejscowości założono na skraju puszczy, na polanach nad Narwią (w l. 1772—1789 Rybaki i może Plerka) i nad Narewką (w l. 1772—1789 Porosłe, Kapitańszczyzna, Ochrymy, Porpilne). Tymi wsiami zakończył się rozwój osadnictwa w tej części ziemi bielskiej. Pozostała reszta Puszczy Bielskiej zachowała się do dnia dzisiejszego. Jej skrawki, położone na południu wzdłuż granicy Puszczy Białowieskiej zostały ostatecznie zniszczone. Najpierw przed 1765 r. założono wieś Progałe, a następnie Wygodę, Pasiekę Dolną i Pasiekę Górną (dziś wsie Dolna i Górna). Po obu stronach wsi Jagodniki w lasach bartnych powstały od strony zachodniej osady: Kraski, Kornity i Suret, a po stronie wschodniej Holonki, Konstantynik i Pauluk¹⁴⁷, które dziś razem tworzą wsie o nazwach Pasieczniki Duże, Pasieczniki-Siemiułoki.

Inaczej postąpiono z Puszcza Białowieska. Miała dalej pozostać puszcza. Dookoła, wzdłuż jej granicy, na skraju, w związku z reorganizacją systemu pilnowania puszczy, osadzano (głównie po 1757 r.) strażników i strzelców w małych osadach, obejmujących przeważnie tylko 1 dym. W wyniku tego powstał łańcuszek drobnych osad, najgęstszy wzdłuż granicy Puszczy Białowieskiej z osiedloną już dawno Puszcza Bielską. Do 1775 r. założono tutaj co najmniej 10 takich osad: Starzyna, Wnuki, Długi Bród, Poryjewo, Leśna, Kozi Pereskok, Hajnowszczyzna, Postołowo, Smolany Sadek, Holakowa Szyja. Od północy nad Narewką założono Podlewkowie, Jabłonowskie-Suszczyborek, Minkówkę, Stoczek i Świnoryje. Podobne osady powstały też nad Narwią od północnego wschodu. W 1780 r. w tych osadach i w starych wsiach osoczkich mieszkało 88 rodzin osoczników, 18 strzelców, 7 strażników i 20 zagrodników. Aż do rozbiorów uzupełniano zespół tych osad nowymi. Starsze, w wyniku

¹⁴⁷ Ekps A-1661, s. 24, 28; Textor-Sotzmann.

przyrostu naturalnego w rodzinach strzelców powoli powiększały się¹⁴⁸.

Mimo wyłączenia Puszczy Białowieskiej spod kolonizacji, założono na jej wschodnim skraju w 1758 r. wieś Lipiny, jako uposażenie oberstrażnika puszczy oraz ok. 1763 r. Nowosady alias Smolany i w nieznanym czasie Augustów, czyli Gnilec. Także w nieznanym czasie założono na polanie na północy Skupowo, a za Narewką przy granicy puszczy Babią Górę i ok. 1758 r. Olchówkę. W 1761 r. powstał Bernadzki Most. Ze względu na stale prowadzoną eksploatację drzewa w głębi puszczy rozwinęły się 3 duże osady budników i popielarzy: Masiejewo (Masiewo), Teremiski i Popielewo, które w 1790 r. liczyły razem 73 chałupy. Po likwidacji w tej części puszczy wypalania popiołu i potażu, osady te w 1792 r. zamieniono na wsie. W nieznanym czasie w XVIII w. powstała podobna wieś Budy w uroczysku Szczekotowo i Pogorzelec. Rozrosło się też osadnictwo na polanie białowieskiej, na której przed 1790 r. powstały wsie: Stoczek, Zastaw i Podolany. Zmieniła swój charakter Narewka, w której na miejscu rudy założono folwark i małą wieś z kościołem, fundowanym w 1777 r., a uposażonym w uroczysko Zabłotczyzna (powstała tu wieś tej nazwy). Dawni rudnicy Wydrowie Polkowscy pozostali w Narewce jako szlachta okoliczna. Ostatni etap rozwoju osadnictwa przyniósł ze sobą trochę nadań polan, wytrzebisk i budzisk w Puszczy Białowieskiej różnym osobom. Król Stanisław August pod koniec swych rządów w l. 1791—1794 rozdał co najmniej 8 takich polan, przeważnie na wschodzie i na północy puszczy. W tych nowych, nielicznych wsiach i liczniejszych osadach strzeleckich w Puszczy Białowieskiej i Bielskiej osiadała miejscowa ludność ruska, ale pojawili się też Polacy (Mazowszanie), wśród budników puszczańskich, a także wśród strzelców (Łapiński, Chojecki, Targoński, Kuczyński itd.) i mieszczan w Narwi (Wiszowaty, Milewski, Pogorzelski, Rostkowski itd.), w pobliżu której w Tyniewiczach Małych (Świętochowski, Ostaszewski, Pogorzelski) i w Doratynce również wśród chłopów. W puszczy Polacy głównie osiedleni byli we wsiach Budy, Pogorzelec, Teremiski i Masiewo¹⁴⁹.

W hrabstwie Zabłudów, posiadającym duże lasy osadnictwo już nie rozwijało się pod względem terytorialnym. W puszczy jedynie powstawały niewielkie, nieraz krótkotrwałe osady, związane z jej eksploatacją. Zapewne to samo dotyczy dóbr Gródek. Znane dopiero z XVIII w. wsie Niezbodcze, Kobyle, Oziabły, Barszczewo¹⁵⁰, założone w klinie między granicą zabłudowską a starostwem jałowskim mogą pochodzić z XVII w. Nowe może tylko były Kuryły, Lewsze, Pieńki, Zasady i Downiewo.

W starostwie jałowskim rozwinęło się w puszczy Jałowskiej ok. 10 osad puszczańskich, przeważnie położonych nad Karwią: Budy, Bołtryki, Bondary, Maciejkowa Góra, Tanica, Suszcza (czy to wcześniej Lasoty?) Bińdziucha, Supruny oraz nad granicą dóbr Gródek: Juszkowy Hrud i Ciwoniuki i tylko jedna w pobliżu starych wsi — Bachury. Wyrosły one na dawnych zaściankach i na pasiekach puszczańskich, zasiedlone przez bartników. Dawne wsie w tym starostwie rozwijały się i w końcu XVIII w. liczyły 4 razy tyle dymów co na jego początku¹⁵¹.

W puszczech podległych ekonomii grodzieńskiej w pierwszej połowie XVIII w. prowadzono zasiedlanie wsi założonych w końcu XVII i początku XVIII w., i kontynuowano jeszcze kolonizację części zachodnich puszczy. Do r. 1744 na ziemiach po Puszczy Nowodworskiej zakładano wsie nad Biebrzą (Ciemno, Cimowo, Małowista, Chmielniki, Chmielówka) i w głębi przy granicy kwatery kuźnickiej (Kopciówka, Połomin, Sucha Dolina, Ciśnik, Oboroszki, Piątak, Szczuki) oraz między już istniejącymi wsiami, np. w 1712 r. na uroczysku Hoła Dolina między czterema wsiami osadzono na czynszu 7 chłopów z Wólki (Franciszek Marchel, Józef Zaniewski, Michał Wójcik, Jan Naumczyk, Mateusz Rubczyk, Bartłomiej Omelianowicz i Stefan Ustyan¹⁵²). Jak jeden z urzędników królewskich pisał, jednym z celów zakładania nowych wsi było „zebranie rozproszonego kłęskami wojennymi poddaństwa z ekonomii tułającego się pod różnymi posesorami”. Zbudowano też nowy kościół w Połominie i przejęto od plebana dąbrowskiego wieś Suchodolinę alias Nowinkę, też z kościołem. Po stronie zachodniej kwatery kuźnickiej do 1744 r. osiedlano wsie wcześniej założone koło Janowa. Po tym roku w wykazach pojawia się folwark Czerlona i wieś Skidlewo, oraz koło Janowa Marchelówka, Teolin i Soroczy Mostek. Sapiehowie, posesorzy dużej grupy wsi, rozwijali handel i rzemiosło w Janowie, w którym w 1715 r. fundowali kościół¹⁵³ i osiedlili wielu Żydów. Po stronie wschodniej osadnictwo rozwijało się w klinie, wcinającym się od Sokółki w głąb puszczy (Igrzyły i inne).

Nowe zmiany przyniosło objęcie w 1765 r. rządów ekonomii grodzieńskiej przez Antoniego Tyzenhauza, podskarbiego nadwornego litewskiego, który reformując w niej gospodarkę, przeprowadził również zmiany w strukturze i sieci osadniczej. Stopniowo odbierał folwarki i wsie dożywotnikom, utworzył nowe jednostki administracji gospodarczej (gubernie i klucze), rozwijał starsze miasta (Krynki, Kuźnica, Sokółka — złączono w jeden organizm Starą i Nową Sokółkę, Korycin i Janów), pozakładał nowe miasta (Dąbrowa przed 1775 r., Paryż w Suchowoli założony między 1766—1775, obdarzony prawem miejskim w 1777 r., w 1791 r.

¹⁴⁸ Rkps DA - 11 587 k. 36v-37; Rkps DA-11637 k. 27, 23v; Rkps F 181, 2, 1031 k. 10.

¹⁴⁹ Rkpsy: A - 194G i A-1947; DA - 11441, DA-11442, DA - 11587 k. 36v-37, 76, 11 637 k. 28v; Hed 142-144, 149-150; Ind I 58.

¹⁵⁰ Rkps DA-4056 k. 60.

¹⁵¹ Synodus 122; Rkpsy: A - 10-13 k. 27-31, DA-377S; 1-0006 k. 17-20.

¹⁵² AGAD, Dz. XVIII rkps nr 80. 8. 67 - 6S.

¹⁵³ S. Szyroki, Monografia parafii janowskiej w dekanacie sokolskim województwa białostockiego, Białystok 1936, s. 3—9.

przeniesiono parafię z Chodorówki do Suchej Woli). Sprowadzał i osadzał w nich rzemieślników, wznosił nowe budynki. Poleciwszy przemierzyć na nowo wsie, uporządkować całą sieć osadniczą i stosunki wiejskie, spowodował zanik wielu drobnych miejscowości i powstanie nowych przez komasację małych osad i parcelację folwarków, oraz rozrost innych. Wiele wsi dochodziło do ponad 50 dymów, a były nawet takie, które przekroczyły nawet 100 dymów (Kamionka 118, Ostrów 108). Sieć dużych wsi o geometrycznym kształcie i geometrycznych granicach i drogach przetrwała do dnia dzisiejszego, stanowiąc najtrwalsze piętno jego działalności. Prowadząc na dużą skalę kolonizację w ekonomii grodzieńskiej (głównie na terenie dzisiejszej Suwalszczyzny) niewiele mógł założyć wsi w bardzo już zmniejszonych puszczech: Nowodworskiej i Kuźnickiej. Osiedlanie ich kontynuowano jeszcze po jego upadku (1780 r.). Nowe, większe wsie powstały przede wszystkim w zachodniej części dawnej Puszczy Kuźnickiej na południe od Janowa: Jedlinka, Sitkowo, Brody, w l. 1780–1782 osiedlono wsie Rudawka, Ostryńka, Łubianka, Przybudek-Zdroje, Łosiniec, Porosławka, po 1789 r. Stok, Łomy, Bąbla, Gieciejki-Zastocze, Niemczyn, Zamczysko, Łapczyn, Oleszkowo, a po stronie wschodniej: Chwaszczewo, Ogrodniki, Majewo i Holiki. W Pnsczy Nowodworskiej powstało jeszcze parę wsi w pobliżu Biebrzy: Żakło, Trzyrzeczki (zbudowane w 1776 x. na siedzibę leśniczego nowego leśnictwa obejmującego wszystkie dawne puszcze), Kuderowszczyzna, Świerbutowo, Nowa Wieś, i głębiej, Kirejewo, Wesołowo, Sądowo i Wiązówka. W kwaterze sokolskiej w ciągu XVIII w. dalej zasiedlano klin nad rz. Sokołdą: Bachmatówka, Maczadna, Lipina, Łaźnisk, Straż — wcześniej tu była buda osoczników i karczma, Mićkowa Hać, Osowy Lasek, Jurczyha, Kamionka — dziś Podkamionka, Jałówka, Rozedranka, Kantorówka, Smolany Mostek, Grochowszczyzna (i inne drobne osady) i polanę w głębi puszczy przy granicy Puszczy Knyszyńskiej i koło dworu Ratowiec (Czarna Wieś, osadzona na „prawie łowieckim”, Wólka Ratowiecka, Złota Wieś, Klimki, Karczmisko). Na trakcie przez puszcze, w jej środku, powstała osada pocztowa Buksztel (4 dymy). Kwatery kryńskiej w zasadzie nie ruszono i do dziś pozostała jako duży obszar leśny, ale na jej skraju powstały nowe wsie osoczników i strzelców: Góran (są w 1744 r.), Kłyszawka, Szczebiotkowo vel nowinki, Sosnowik oraz inne, jak Trościane i Świdziłówka, które może wcześniej były folwarkami dożywotniami. Nad Supraślą założono Radulin i osadę osoczników Borki (była w 1757). W głębi kwatery sokolskiej i kryńskiej powstały osady leśne, np. Międzyrzecze, Złota Góra, Sokołdą. Osadnictwo po ustaleniu i wytyczeniu granic resztek puszczy już dalej, z małymi wyjątkami (zob. dalej) nie rozwijało się. Z puszczy Nowodworskiej i Kuźnickiej pozostał po dziś tylko wąski, ciągnący się od Sokółki po Biebrzę, pas lasów, niegdyś będący w ich głębi.

Proces zasiedlania ziem wschodnich woj. białostockiego zakończył się definitywnie w końcu XVIII w. Nowe wsie, nieraz już w momencie ich

zakładania duże (np. w Łubiance od razu osadzono 48 dymów), trwałe, nie zmieniały sytuacji etnicznej i stosunków ludnościowych, choć ponowne wprowadzenie pańszczyzny w 1778 r. spowodowało wzrost zbiegostwa chłopów, np. w l. 1770-1780 wsie w tzw. guberni janowskiej opuściło 38 gospodarzy i 27 komorników (razem 169 osób)¹⁵⁴. Stare i nowo wsie zasiedlała miejscowa ludność przenoszona lub przenosząca się z sąsiednich wsi. W tym też czasie nasilił się wzrost ludności żydowskiej we wszystkich miasteczkach. Najwięcej ilościowo Żydów osiadło w największym z miast, w Krynkach (498 w 1789 r.) i w Janowie, a procentowo najwięcej w młodszych miasteczkach: w Korycinie na części obdarzonej prawem miejskim 100 %, a w Suchowoli na podobnej części 76,5 %, w Dąbrowie 73,4%. Najmniej Żydów było w starym Lipsku (11,4% i w Nowym Dworze 20,4%). Żydzi też byli coraz liczniejsi w różnych wsiach, przede wszystkim w tych, w których odbywały się targi i odpusty. Tatarzy trochę zwiększyli swój stan posiadania, w ich ręce przeszły prawie całe Trejgle. Oficerowie ich brali w dzierżawę różne folwarki królewskie: Czujmice, Wierzch Nietupa alias Osoczniki, Leszczana, Talkowszczyzna, Kruhłe. W końcu XVIII w. koło Sokółki mieszkało ok. 1000 Tatarów¹⁵⁵. Do końca XVIII w. już nie było większych przesunięć w strukturze narodowej, ale można zauważyć, nawet we wsiach pod Krynkami, pojawienie się chłopów polskiego pochodzenia i wzrost liczby całkowicie spolszczonych. Postępował powolny proces ulegania polskim wpływom, najsilniejszy w północnej części. Tutaj na terenach kolonizowanych w XVII i XVIII w. nie założono ani jednej cerkwi, tylko kościoły katolickie. Zanikły tu też zupełnie imiona typu Charyton, Trochim, Cimoch, Nikifor, a wystąpiły licznie imiona katolickie i polskie, oraz pozostały te, które były wspólne z kościołem katolickim. Inaczej było na południu pod Bielskiem i we wsiach białowieskich, w których zachowały się prawie wyłącznie imiona typowe dla kościoła wschodniego, ale i tu pojawiły się imiona typu Wojciech, Stanisław, Kazimierz (np. w Skupowie). Pewnym przejawem zewnętrznym polonizacji było również to, że niektórzy chłopci nadawali swym ruskim nazwiskom formę polskich nazwisk szlacheckich, np. Hordziejewski, Chwiedorowski, Wołoszyński, Mieszkowski, Sowoniewski, Eapczeński itd. Im silniejszy był wpływ polski, tym więcej było nazwisk w tej formie. Zresztą nawet w formach nazwisk ruskich były różnice między częścią północną a południową. Na północy pospolitszy był typ nazwisk na *-enia* (np. Rapczenia, Borysienia), *-ik* (Harasimik), *-szczyk* (Oleszczyk), a na południu na *-uk* (Harasimiuk, Oleszczuk) i prymarne odapelatywne (Wołk, Dudka, Koziół itp.), Wszędzie dość pospolite były

¹⁵⁴ Rkps F 181, 2, 1035 k. 88 v. Perthees.

¹⁵⁵ Kościałkowski, I - II; Synodus 95-97; Mappa ogólna(!) Ekonomji JKM Grodzieńskiej z 1781 (AGAD, Zbiór Kartograficzny nr 67-1); RkpsT: DI 4056 k. 74-96 v., I 6006-6008, AK III 183 i III 189;

na *-icz* będące na wschodzie również formą nazwisk szlacheckich, a więc uważane za lepsze¹⁵⁶.

Ludność ruska na północy, stanowiąca w dużym stopniu potomstwo zbiałoruszczonych Litwinów, i uchodźców jaćwieskich należała w znacznej części do Kościoła rzymskokatolickiego, gdy na południu wyłącznie do grekokatolickiego. Według danych statystycznych pruskich z ok. 1800 r. między Biebrzą a Puszcą Augustowską mieszkało 7583 grekokatolików, a na całym obszarze między Biebrzą a Supraślą tylko 6141, z tego blisko połowa na południe od Sokółki (2915). A zatem większa część ludności tutaj była rzymskokatolicka. Między Supraślą a Narwią we wsioch wschodnich było 8104, a w zachodnich 2076 grekokatolików, gdy między Narwią a Bugiem mieszkało ich 37983, z tego większość na wschód od Rajśka, Bielska, Boćków i Drohiczyzna (33910). Tu też było ok. 2000 prawosławnych, głównie w Bielsku i Drohiczyźnie. Na pozostałym terenie było tylko 131 osób tego wyznania, np. w unickiej parafii Knyszyn zaledwie 5 parafian, a więc ani w ziemi goniądzkiej, ani nad rz. Brzozówką już nie było członków kościoła wschodniego. Na 62318 grekokatolików (unitów) 68% mieszkało w pow. bielskim i we wschodnich częściach pow. białostockiego i drohickiego. Licząc według powiatów, unicy stanowili w pow. bielskim ok. 92% ogółu ludności, w dąbrowskim ok. 23%, w białostockim ok. 17%, w drohickim ok. 15% a w suraskim ok. 4%. Był to wynik długotrwałego procesu historycznego uchwycony statystycznie dopiero ok. 1800 r.¹⁵⁷ Stosunki wyznaniowe odbijały różnicę między sytuacją etniczną na północy a sytuacją na południu. Potwierdzał on pośrednio zasięg i nasilenie polonizacji.

VI. Przemiany w XIX i XX w.

Po trzecim rozbiore Polski prawie cała dzisiejsza Białostoczczyzna znalazła się w zaborze pruskim. Powiat grodzieński podzielono między oba zabory, tak że Odelsk znalazł się w zaborze pruskim, a Krynki w zaborze rosyjskim. Dopiero na południe od rz. Supraśli poprowadzono granicę zaborów granicą dawnych województw, a więc w zaborze rosyjskim znalazły się z woj. nowogródzkiego starostwo jałowskie, dobra Lewkowo i Grodzisk, a z woj. brzesko-litewskiego Puszcza Białowieska, klucz milejczycki i sąsiednie wsie szlacheckie. Prusacy z części Mazowsza, woj. podlaskiego i części pow. grodzieńskiego oraz całej Suwalszczyzny utworzyli nową jednostkę administracyjną — wielki departament białostocki, który podzielili na nowe powiaty. Także pod względem administracji kościelnej dokonali zmian, m. in. dla ludności grekokatolickiej powołano w 1798 r.

¹⁵⁶ Rkps DA-11307 i DA 11339.

¹⁵⁷ Obliczenia na podstawie J. Wąsickiego, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim*, Poznań 1963, s. 230-231 i A. C. Holschego, *Geographie und Statistik von West-Sud-und Neu-Ostpreussaen*, t. I, Berlin 1800, s. 445-470.

osobne biskupstwo w Supraśli. Za krótkotrwałych rządów pruskich (1795—1807), nastawionych głównie na fiskalną eksploatację podbitych ziem, dóbr królewskich i skonfiskowanych dóbr duchownych, podjęto akcję sprowadzania kolonistów niemieckich i osiedlenia ich na rozparcelowanych folwarkach i resztkach nie zasiedlonych pustek w dawnych dobrach królewskich. W Białostoczczyźnie zostali oni osiedleni na terenie dawnej Puszczy nowodworskiej i kwatery kuźnickiej, w koloniach: Nowa Zgierszczyzna, Nowa Dubasiewszczyzna, Bachmacz, Nowy Połomin, Nowa Kumiała, oraz Brody koło Knyszyna, którym nadano nazwy niemieckie. W liczbie 290 pochodzili głównie z pow. Prignitz w Brandenburgii oraz z Prus i Meklemburgii. Większość z nich po usunięciu Prusaków w 1815 r. przeniosła się do Prus Wschodnich. Projektowano też sprowadzenie Tatarów spod zaboru rosyjskiego, aby ich osiedlić najpierw we wsi Kamionka koło Sokółki, koło Knyszewicz, Słójki, Ostrowa, a następnie na nieużytkach, w kluczach Kumiała, Połomin i Dubasiewszczyzna. Mieli stanowić bazę rekrutacyjną dla lekkiej jazdy. Mimo przydzielenia Tatarom konkretnych ziem nie doszło do ich osiedlenia tutaj. Kontynuowano również osiedlanie wsi założonych tuż przed rozbiorem, ale w nich osiedlała się miejscowa ludność i chłopci, przynoszący się z pogranicza zaboru rosyjskiego¹⁵⁸. Ze względu na brak badań, nie można ustalić, jak wielki był zakres tej wewnętrznej kolonizacji.

Napoleon przy tworzeniu Księstwa Warszawskiego z ziem zaboru pruskiego, oderwał w 1807 r. wschodnią część departamentu białostockiego i jako obwód białostocki oddał cesarzowi Rosji, zaskakując swą niespodziewaną decyzją władze w Warszawie i ludność Białostoczczyzny. Północna i zachodnia granica obwodu, poprowadzona przez francuskich i rosyjskich delegatów wzdłuż Biebrzy, Narwi, Mieni i Nurca, stała się do 1915 r. granicą między Cesarstwem Rosyjskim, a najpierw Księstwem Warszawskim, następnie z Królestwem Polskim, utworzonym z okrojonego Księstwa Warszawskiego. W 1812 r. Białostoczczyzna została bardzo dotknięta przemarszami wojsk, a następaie długo nie podnosiła się z upadku. Do roku 1830 nawet nastąpił spadek zaludnienia, w 1842 r. (faktycznie włączenie przeprowadzono w 1843 r.) samodzielny obwód białostocki zniesiono, wcielając go do guberni grodzieńskiej¹⁵⁹.

W XIX w. już nie prowadzono na większą skalę zasiedlania nowych terenów. Nowe wsie powstały albo jako rezultat kończenia wcześniejszych zamierzeń, albo w związku z regulacją stosunków z chłopami, a przede

¹⁵⁸ A. Muller, *Die preussischen Kolonisation in Nordpolen und Litauen (1795 — 1807)*, Berlin 1928, s. 66-87, tabela i mapka; A. Pokrandt, *Die Ruckwanderung deutscher Kolonisation aus Sud- und Neuostpreussen naea 1815 und ihre Ansiedlung in Ostpreussen*, "Altpreussische Forschungen" t. 14, 1937, s. G5-109; Wąsicki, op. cit., s. 114-121, 146.

¹⁵⁹ M. Ułaszczczyk, *Materiały do dziejów obwodu białostockiego w latach 1808 — 1843*. [w:] „Rocznik Białostocki” II, 1961, s. 333-374,

wszystkim wskutek rozwoju przemysłu leśnego. W XIX w. zakończono więc kolonizowanie fragmentu Puszczy Nowodworskiej (lasy zwane Ezadkolesie, Olsza i Bujnowka), powstało tu kilka małych wsi, którymi połączyło się osadnictwo wschodnie z zachodnim. Inne wsie, jak np. Kamienna Nowa, powstały w wyniku parcelacji folwarków. Najsilniej nowe osadnictwo rozwinęło się na polanach koło Czarnej Wsi, powstały tu najpierw wsie i osady: Kosmaty Borek, Burczak, Ogóły, Złotoria, Krzyżyk, Wodokaczka, Mochnacz, Horodnianka, a następnie Dworzysk, Jackie Błoto, Perekal, Zawały, Stacja Czarna Wieś (dziś miasto Czarna Białostocka) i Zapiecki. Eozwijały się też osady nad rz. Sokołdą, Supraśla, przeważnie wcześniej założone. Także w związku z rozwojem przemysłu leśnego rozwijały się osady leśne w Puszczy Białowieskiej i osadnictwo przy Narewce, obok której przed 1817 r. już były wsie Huszczewina i Janowo. W pierwszej połowie XIX w. założono też nowe miasto Narewkę, w której osiadło wielu Żydów.

Podporządkowanie Białostocczyzny władzom carskim i odcięcie od Królestwa Polskiego bardzo osłabiło polskie oddziaływanie, a włączenie do guberni grodzieńskiej wzmocniło wpływy białoruskie na całym obszarze po Bug. W wyniku konfiskat i rozdawnictwa dawnych dóbr królewskich (głównie w l. 1795—1807, m. in. Krynki, Milejczyce, starostwo jałowskie), rozpadu wielkich latyfundiów magnackich, część majątków przeszła w ręce Rosjan. Za udział w tajnych organizacjach politycznych, w powstaniach w 1831, 1863, konfiskacie uległy dalsze majątki polskie. Po 1864 r. w guberni grodzieńskiej było już 250 ziemian Rosjan. Masę drobnej szlachty w 1843 r. pozbawiono praw szlacheckich, co łączyło się z przymusem poboru z nich rekruta. Za udział w powstaniach władze carskie deportowały wiele wsi drobnoszlacheckich (najwięcej przesiedlono rodzin drobnej szlachty w l. 1832—1849), odebrano folwarki tatarskie i wysiedlono Tatarów z różnych wsi, m. in. z Malawicz Górnych¹⁶⁰. Podobny los spotkał strzelców i osoczniczków za ich udział w obu powstaniach. Na ich miejsce osiedlano nowych osadników. Dlatego też w tych dawnych, najbardziej spolszczonych wsiach znalazło się najwięcej obcych przybyszów. Ostatecznie służbę osoczniczką zniesiono w 1869 r., a jej funkcje przejęli mniej liczni gajowi. Władze carskie zamknęły kilkanaście kościołów katolickich (głównie po 1863 r., a klasztory już po 1831 r.). W Różnymstoku umieszczono klasztor prawosławny (żeński), którego głównym zadaniem było wzmacnianie prawosławia.

Nowych osadników sprowadzanych z Białorusi lub wysłużonych żołnierzy osiedlano we wsiach po kolonistach niemieckich, np. w Nowej Kumiale (dziś Olszynka) na rozparcelowanych folwarkach, a także w starych wsiach, np. w Jasienówce koło Dąbrowy osiedlono kilkunastu by-

łych żołnierzy¹⁶¹. W 1885 r. w pow. bielskim naliczono 222 kolonistów. Brak badań uniemożliwia stwierdzenie, w jakim stopniu dawna miejscowa ludność została wymieniona przez nową, obcą, zmieniając tym samym dawny stan podziałów etnicznych i językowych. W konsekwencji nastąpił wzrost liczby wyznawców kościoła wschodniego w dawnym pow. bielskim. W 1857 r. stanowili oni w tym powiecie 45,7%? a w 1886 r. 47,4%. Przyrost ten okaże się większy, jeżeli weźmiemy pod uwagę tylko oba wyznania chrześcijańskie (51,7 % w 1857 i 55,2% w 1886 r.). Obrządek wschodni stał się oficjalnie prawosławnym, bo w 1839 r. zniesiono unię i przymusowo wcielono unitów do Kościoła prawosławnego.

Proces napływu ludności białoruskiej i rosyjskiej trwał przez całą drugą połowę XIX w. Po uwłaszczeniu, a przede wszystkim w końcu XIX, jak i w XX w. parcelowano dawne folwarki. Osiedlała się w nich na nowych gospodarstwach chłopskich nie tylko ludność okoliczna, ale także przybysze, np. na rozparcelowanych majątkach koło Drohiczyna, wśród polskich wsi osiedlono we wsiach Sady, Sieniewice, Sypnie, Narojki, Ludwinowo, Działkowice, Annopol, Baciki Bliższe około 1 tysiąca chłopów sprowadzonych spod Puszczy Białowieskiej¹⁶². Następowo więc w niektórych miejscach przesunięcie ludności ruskiej na zachód.

Miejscowi określali ludność ruską w pow. bielskim jeszcze w początkach XX w. jako Rusinów lub Ukraińców¹⁶³. Bardzo możliwe, że osiedlenie się wśród nich autentycznych Białorusinów, działalność urzędników i popów białoruskiego pochodzenia spowodowała, że zaczęto uważać ich za Białorusinów. Liczni w pow. sokólskim Białorusini—katolicy (potomkowie Białorusinów i zbiałoruszozonych Litwinów i Jaćwingów, uważali się identyfikując katolika z Polakiem za Polaków, mimo posługiwania się językiem białoruskim. Nigdy siebie nie nazywali Białorusinami. Także statystyki rosyjskie podawały ich jako Polaków. Prześladowania narodowe, kolejne powstania wzmocniały i rozwijały ich polską świadomość narodową. Jeden ze współczesnych miejscowych autorów nawet twierdzi, że gdy zabroniono mówić po polsku w miejscach publicznych i język polski usunięto ze szkół, poszerzyła się znajomość języka polskiego poprzez tajne nauczanie i tajne życie religijne¹⁶⁴. Zniesienie poddaństwa w 1861 r. i uwłaszczenie w 1867 r. wprawdzie polepszyło sytuację chłopów, ale z drugiej strony ułatwiło przenoszenie się ludności i mieszanie się jej na większym obszarze. Rozwijający się przemysł włókienniczy w Białymstoku i sąsiednich miasteczkach przyciągał ludność wiejską do tych

¹⁶¹ W. Krzysztofik, *Jasienówka, wieś powiatu sokolskiego*, Poznań 1933 s. 198.

¹⁶² L. Czarkowski, *Powiat bielski w guberni grodzieńskiej. Zarys ludoznawczy*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1907, t. I, Wilno 1908, s. 72—73.

¹⁶³ Tamże, s. 79.

¹⁶⁴ *Bobr I 614-661*; Szyroki, op. cit., s. 11, 17—21; Krzysztofik, op. cit., s. 194

¹⁶⁰ I. Iwaszkiewicz, *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządą zaborcze w latach 1773-1867*, Warszawa 1929, s. 11, 34, 46-48, 52.

miast i spowodował także pojawienie się w nich dużej liczby Niemców. Stale też rosła liczba Żydów w miastach i miasteczkach, dochodząc w niektórych do 70% ogółu mieszkańców, a w Białymstoku nawet w 1891 r. do 77,9%. W związku z rozwojem przemysłu włókienniczego powstało nowe miasto Michałowo, założone w 1832 r. W większych miastach, zwłaszcza w Białymstoku stale rosła liczba Rosjan.

Znaczny rozwój emigracji w l. 1890—1914 do większych ośrodków przemysłowych i za granicę, przede wszystkim do USA, spowodowany słabym rozwojem gospodarczym Białostoczczyzny pod rządami carskiej administracji zahamował wyraźny od 1867 r. wzrost zaludnienia (w wielu wsiach ludność w ciągu tego czasu podwoiła się). Emigracja dotycząc jednakowo Polaków i Rusinów, zapewne nie zmieniła stosunków procentowych obu grup ludności. Większe zmiany ujawnił edykt tolerancyjny z 1905 r., po którym byli unicy, mieszkający na północ od Biebrzy w ówczesnym pow. augustowskim (należącym do Królestwa Polskiego) i wielu we wsiach koło Nowego Dworu, przeszło do kościoła rzymskokatolickiego. Przy prawosławiu pozostali byli unicy koło Krynek, w pow. białostockim i w pow. bielskim, ale i w tym powiecie około tysiąca zmieniło obrządek. Pokazało to szczególnie wyraźnie trwałość różnic między południową a północną częścią Białostoczczyzny, jeszcze je pogłębiło i przyspieszyło polonizację ludności na północy.

Kilkuletnie rządy niemieckie w czasie I wojny światowej (od 1915 do pocz. 1919), charakteryzujące się ogromnymi kontrybucjami i rabunkową gospodarką, pozostawiły zakłady przemysłu drzewnego (tartaki, destylarnie) w osadach podpuszczańskich, do których ściagała ludność z różnych stron. W jednej z nich, założonej przy leśniczówce Hajnówka wyrosła duża osada fabryczna tej nazwy, która później stała się miastem powiatowym (prawa miejskie od 1950 r.). Rozrastały się też osady fabryczne, Stoczek, Gródek, Czerlonka, Narewka, w których osiedliło się wielu Polaków. W czasie I wojny większość ludności prawosławnej uszła — głównie w wyniku zmuszenia jej do wędrówki w głąb Rosji — przez wycofujące się z tych terenów w 1915 r. wojska i władze carskie. Zdziękowana chorobami, głodem, działaniami wojennymi, niecała powróciła. To było zapewne jedną z przyczyn spadku liczby prawosławnych. W pow. bielskim 47,4% w 1886 r. do 37,6% w 1921 r. Biorąc pod uwagę tylko 2 główne wyznania chrześcijańskie spadek ten wynosił odpowiednio: 55,2% i 13%. Ludność całego powiatu zmniejszyła się o blisko 13 tys. w stosunku do 1886 r., a w stosunku do 1911 r. zapewne dużo więcej¹⁶⁵.

Po odzyskaniu niepodległości utworzono w 1920 r. woj. białostockie, obejmujące znaczną część guberni grodzieńskiej i części guberni sąsied-

nych: suwalskiej, łomżyńskiej i brzeskiej. Jedynymi zmianami osadniczymi były: dalszy rozwój przemysłowych osad leśnych, parcelacja folwarków, których ziemie nabywała miejscowa ludność i różni przybysze oraz początek likwidacji szachownicy, powodujący rozsypywanie się niektórych wsi na tzw. kolonie. Zmiany te nie powodowały większych przemian w stosunkach etnicznych. Większe zmiany wywoływał powszechny proces wzrostu wpływów polskich na całą ludność wiejską poprzez szkolnictwo, służbę wojskową, sezonową pracę, polonizację wszystkich urzędów, prasę, książki i wzrost liczby Polaków w miastach.

Podsumowanie

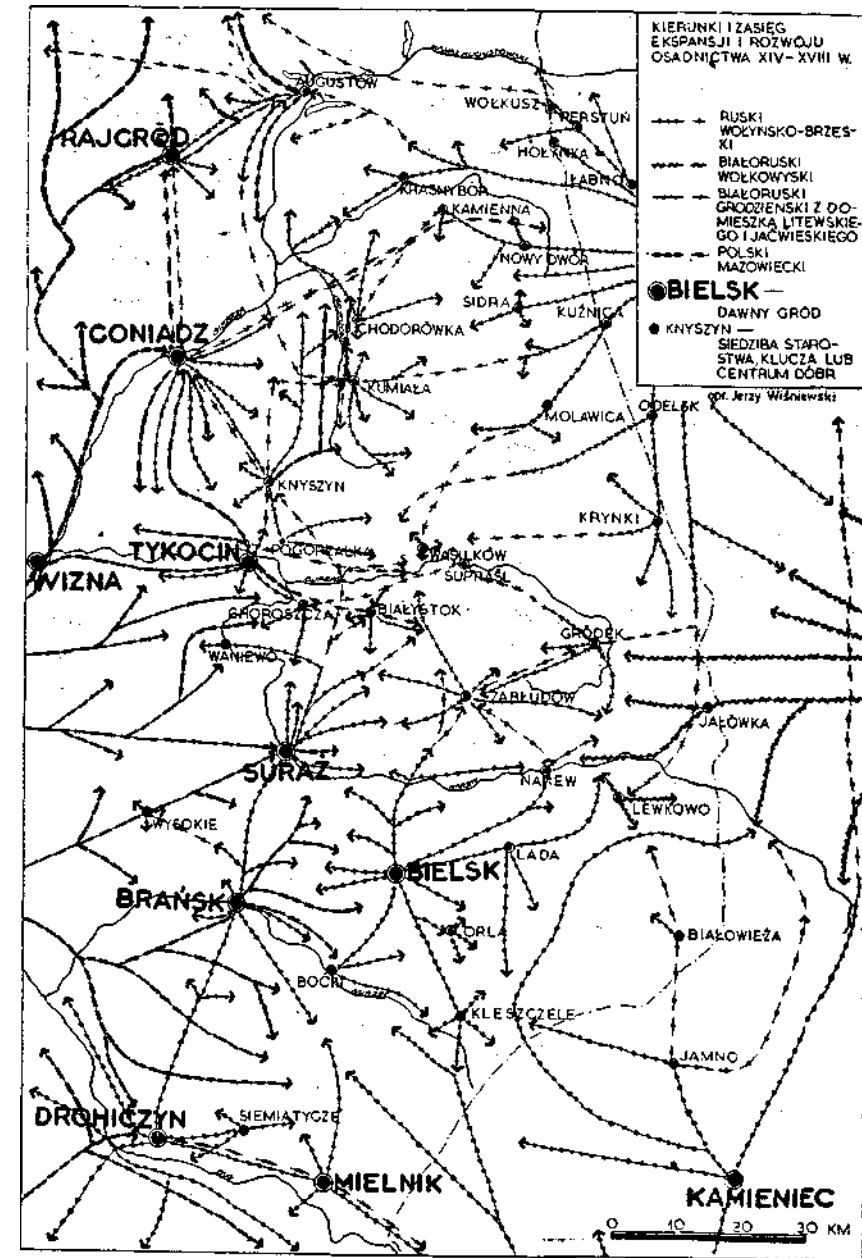
Na ziemiach dzisiejszego woj. białostockiego w wyniku jego dziejów politycznych i osadniczych wykształcił się wyraźnie, jeszcze obecnie widoczny, podział na 3 zasadnicze części. Zróżnicowała je zmienna przynależność polityczna, administracyjna i kościelna, pochodzenie osadników, stopień przemieszania etnicznego i dawna struktura społeczna. Cały zachód, stanowiący niegdyś część Mazowsza, zasiedliła ludność polska, przeważnie drobnoszlachecką. Utrzymała się ona również na terenach utraconych w końcu XIV i początku XV w. na rzecz W. Ks. Litewskiego. Część południowo-wschodnią, pierwotnie też mazowiecką, zasiedliła we wsiach chłopskich i miastach ludność ruska nadbużańska, pochodzenia północnoukraińskiego. Część północno-wschodnią objęła w swe posiadanie białoruska ludność znad Niemna i znad Rosi z dużą domieszką litewską i, zapewne, także z potomkami uchodźców jaćwieskich. Tak Białorusini, jak też Litwini zaludnili wsie i miasta. Spośród nich pochodzili także bojarzy tutaj osiedleni (ich potomkami była miejscowa drobna szlachta i niektóre zamożniejsze rodziny szlacheckie). Na obu wschodnich częściach nie było wiele wsi bojarzkich i skupiały się one przeważnie koło dawnych grodów i przy głównych drogach. Na południu było więcej bojarów pochodzenia ruskiego, na północy litewskiego. Między tymi częściami nie było i nie ma wyraźnej granicy. Wzdłuż całego styku ludności mazowieckiej z ruską, nie opartego o jakąkolwiek granicę fizyczną, wytworzył się mniej lub bardziej szeroki pas mieszany, ciągnący się południkowo z północy na południe. Przecinała go w poprzek, również nieostra, granica między ludnością pochodzenia północnoukraińskiego a ludnością pochodzenia białoruskiego i litewsko-jaćwieskiego. Ta także dość szeroka granica między zasięgiem osadnictwa ruskiego nadbużańskiego a białoruskiego, biegnie mniej więcej od północnej granicy Puszczy Białowieskiej przez dział wodny między Narwią a Supraślą do Puszczy Knyszyńskiej.

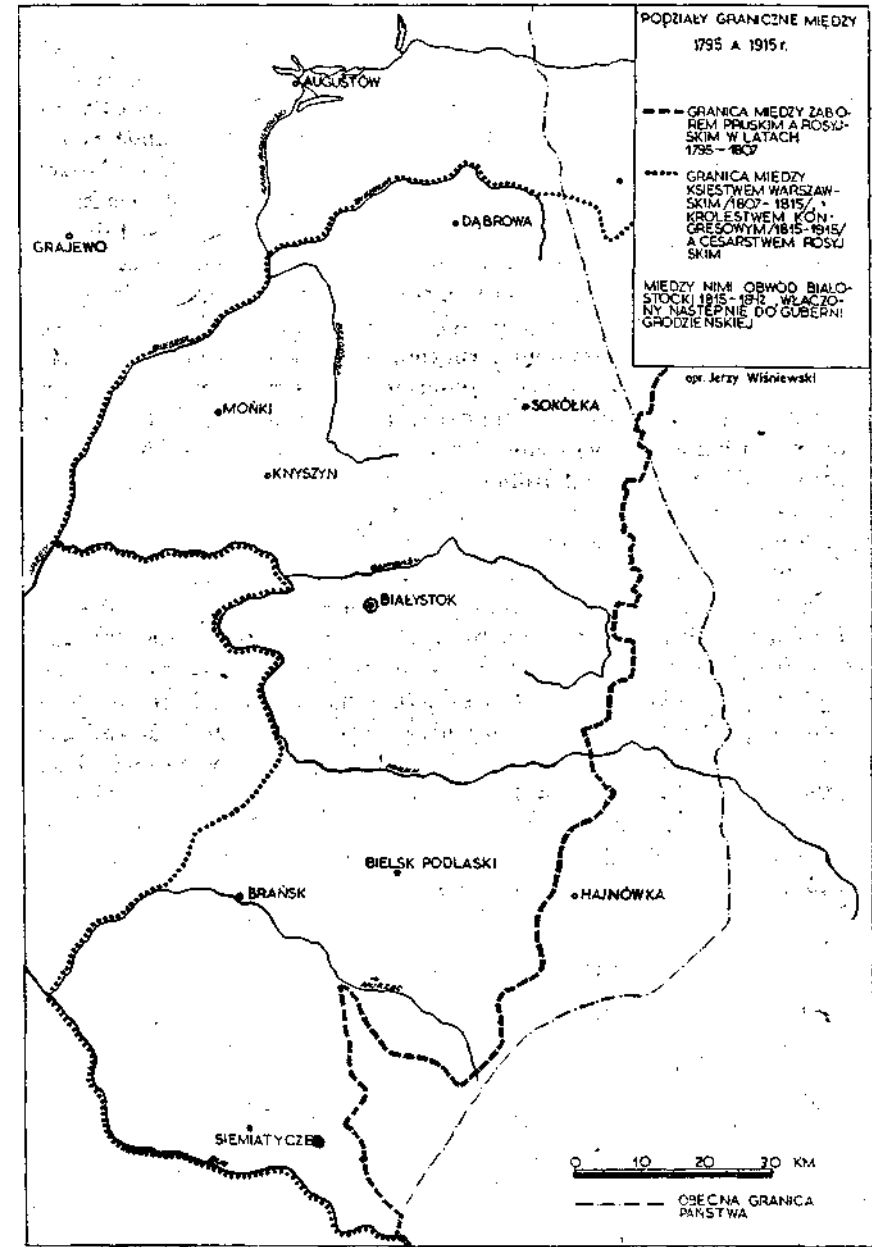
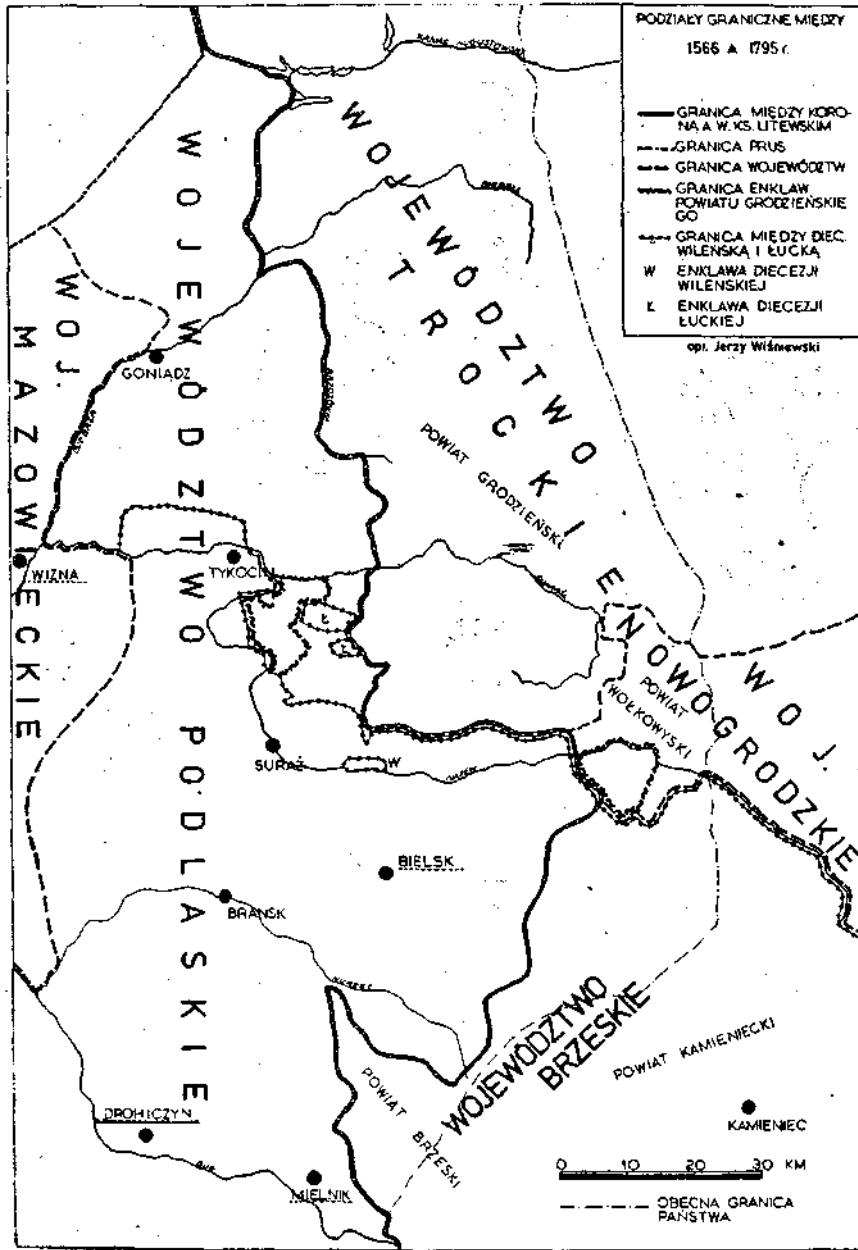
W tych trzech zasadniczych częściach wyróżniają się jeszcze mniejsze terytoria. Na południu wyraźnie występuje (pomijając ziemie czysto polskie), obszar mieszany polsko—ruski, także zróżnicowany społecznie: Polacy — to drobna szlachta i częściowo mieszczanie, Rusini to chłopci

¹⁶⁵ Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej (wg spisu z r. 1921), t. V, woj. białostockie. Warszawa 1924; Czarkowski, op. cit., s. 39 - 132; Bóbr 1 614 - 661; SG pod: Grodno, Białystok, Bielsk, Sokółka.

i mieszczanie. Ciągnie się on pasem, od Drohiczyna przez Brańsk i Suraz do Tykocina i Choroszczy. Na wschód od niego ciągnie się w środku pas ruski od Bugu przez Boćki, Kleszczele, Bielsk i Narew, po granicę woj. trockiego od północy i granicę woj. nowogrodzkiego i brzeskiego od wschodu. Znajdował się on pod polskimi wpływami osadniczymi i politycznymi, przede wszystkim od czasu włączenia woj. podlaskiego do Korony. Najbardziej ruski był klin wschodni osadnictwa posuwającego się od Brześcia i Kamieńca, do którego, poprzez granicę z woj. nowogrodzkim, docierały od północnego wschodu wpływy białoruskie. Jest to fragment dawnego woj. brzesko-litewskiego. Na północy wyróżnia się obszar dawnego pow. goniądzkiego, między Narwią, Biebrzą a Brzozówką, obejmujący ziemie najbardziej mieszane pod względem pochodzenia ludności (polska, północnoukraińska, białoruska, litewska i jaćwieska) i podziałów społecznych. Powiększył się on następnie przez granicę między Koroną i W. Ks. Litewskim, gdy skolonizowano wąski pas ziem między Brzozówką a cofającą się Puszcza Nowodworską i Kuźnicką. Ziemie otoczone od północy Puszcza Augustowska, od zachodu resztkami pasa puszczy po górą Supraśl, należące niegdyś do pow. grodzieńskiego, stanowią teren kolonizacji białorusko-litewsko-jaćwieskiej. W nim też można zauważyć pewien wewnętrzny podział. Rusini na północy, między Puszcza Augustowska a Biebrzą, na wschód od „Długiej Wsi” i na południe od Sokółki, przeważnie należeli do kościoła wschodniego, a na zachodzie w środku między Biebrzą i Sokółką (a więc we wsiach młodszych), do kościoła katolickiego. Odcina się od nich wyraźnie stosunkowo najbardziej białoruski klin ziem dawnego woj. nowogrodzkiego, wcinający się między górą Swisłocz, źródła Supraśli i przechodzący za Narew do Narewki, nad którą styka się z osadnictwem ruskim nadbużańskim. Na zachód od niego, między Narwią a Supraślą, po obu stronach dawnej granicy podlasko-trockiej (koronno-litewskiej) mieszała się ludność białoruska z ludnością północnoukraińska i polską. Można więc wyróżnić w sumie co najmniej 7 lub 8 mniejszych jednostek terytorialnych, różniących się jakościowo i ilościowo pod względem etnicznym, a w części także społecznym.

Stosunki etniczne, jak też ten skomplikowany podział, zaczęły kształtować się wraz z początkami zasiedlania tych ziem, tj. od końca XIV w. W ciągu XV i XVI w. wytworzyła się w swych zasadniczych podziałach i układach struktura osadnicza, etniczna i społeczna na południu i na zachodzie. W części północnej i wschodniej dopiero w XVI i XVII w., a nawet w niektórych okolicach (teren dawnych puszczy: Nowodworskiej, Kuźnickiej i od zachodu i północy w Puszczy Białowieskiej oraz wsi w Puszczy Kryńskiej i Knyszyńskiej) dopiero w XVIII w. Podział ten i stosunki etniczne ukształtowały z 4 kierunków 4 narody: polski, od zachodu wzdłuż Bugu, Narwi i Biebrzy, ukraiński od Bugu i Polesia, białoruski od Niemna, białoruski od Wołkowyska oraz litewsko-jaćwieski

przychodzący od Niemna i przenikający z dala. Dominacja tych kierunków uzależniona była od zmian politycznych i ekspansyjności grup etnicznych. Początkowo przeważała na południu ekspansja osadnicza polska z Mazowsza, następnie ruska nadbużańska. Później na całym obszarze pojawiło się osadnictwo litewskie, im bardziej na północ tym silniejsze, a bardzo słabe nad Bugiem. Ustępowało ono jednak silniejszemu osadnictwu białoruskiemu, obejmującemu całą północ. W ciągu XVI i XVII w. na całym obszarze nasilały się wpływy polskie, osadniczo silniejsze na zachodzie, w miastach i w niektórych wsiach (wsie osoczników, smolarzy i rudników), a pod względem kulturalnym i polonizacyjnym mocniejsze tam, gdzie silniejsze były wpływy katolickie i więcej było wsi drobnej szlachty litewskiej i ruskiej, szybko się wynaradawiającej. Dlatego też uległy wcześniej polonizacji obszary bardziej mieszane, pograniczne (dawna ziemia goniądzka, tereny nad Brzozówką, okolice Tykocina i Choroszczy, wieś koło Brańska), a następnie ziemie północne, na których liczniejsi byli katolicy i potomkowie Litwinów i Jaćwingów. Najmniej podatne były tereny zajęte przez ludność ruską nadbużańska. Wiek XIX ze względu na przynależność polityczną obwodu białostockiego do Cesarstwa i do białoruskiej guberni grodzieńskiej, oraz ze względu na działalność rusyfikacyjną, osłabił znacznie wpływy polskie. Wskutek wysiedleń, przesiedleń, osadzania nowych przybyszów w starych wsiach i parcelowanych folwarkach oraz na skutek działalności popów, nasiliły się wpływy białoruskie. Równocześnie na niektórych terenach postępowała oddolna polonizacja pod wpływem powstań, prześladowań narodowych i religijnych. Jednak jednolite oddziaływanie w ramach jednej guberni nie doprowadziło do zatarcia dawnych stosunków społecznych (mimo pozbawienia drobnej szlachty praw szlacheckich) i do zatarcia różnic etnicznych między południem a północą. Istnienie tych różnic szczególnie wyraźnie ujawniło się po edykcje tolerancyjnym.

Objaśnienie skrótów

- AGAD — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.
 ALRG — Akty litovsko-russkago gosudarstva, wyd. M. Dovnar-Zapolskij, Moskwa 1899.
 AS — Archeograficeskij Sbornik dokumentov odnosjaščichsja k istorii severo-zapadnoj Rusi, Wilno 1867-1904, t. I-XIV.
 AWAK — Akty izdawajemyje Vilenskoj Archeografičeskoj komissijej dla razbora drevnich aktov, Wilno 1865-1914, t. I-XXXVIII.
 Boniecki — Boniecki Adam, Herbarz polski, Warszawa 1899-1913, t. I-XVI.
 BUWil — Biblioteka Vilenskogo gosudarstvennogo universiteta im. V. Kapsukasa, Otdel rukopisej.
 CEV — Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae, 1376-1430, wyd. A. Prochaska, Kraków 1882, cz. I-II, Monumenta Mediae Aevi Historica, t. VI.
 CGADA — Centralnyj gosudarstvennyj archiv drevnich aktoy SSSR w Moskwie. Fond: Litovskaja metrika.

- CGIA — Centralnyj gosudarstvennyj istoričeskij archiv Litovskoj SSR w Wilnie, Fond DA.
 Chomętowski — Inwentarz starostwa knyszynskiego 1561, wyd. W. Chomętowski, [w:] Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI-XVII w., Warszawa 1876, s. 239-299, Bibl. Ord. Krasińskich, Muzeum K. Świdzińskiego, t. 2.
 CNBibl ANUSSR — Centralnaja naučnaja biblioteka Akademii nauk USSR w Kijowie. Otdel rukopisej: dawniej Biblioteka Publiczna Ukrainskiej Akademii Nauk w Kijowie, Dział Rękopisów.
 Długosz — Długosz J., Opera omnia, t. XII, Kraków 1876.
 Hed — Hedemann O., Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 r.). Instytut Badawczy Lasów Państwowych, seria A — Rozprawy i Sprawozdania, Nr 41, Warszawa, 1939.
 Ind — Indeks alfabetyczny miejscowości dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego: część I A-K, wyd. jako rękopis nakładem Archiwów Państwowych, Wilno 1929; część II, Maszynopis s. 1-802, część III, Maszynopis s. 803-1692 (Maszynopisy znajdują się w Centralnym Archiwum Historycznym Litewskiej SSR w Wilnie).
 Kapica — Kapica-Milewski I., Herbarz, Kraków 1870.
 KDKW — Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej, wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, t. I, Kraków 1938-1948, t. II, — rękopis w Inst. Historii PAN w Krakowie.
 Koud — Kondratink M. Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczyzny, Mon. slawist. 29, Wrocław 1974.
 Kościalkowski — Kościalkowski S., Antoni Tyzenhauz, t. I, Londyn 1970, t. II, Londyn 1971.
 Krupowicz — Krupowicz M., Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych, posługujących się do rozjaśnienia dziejów Litwy, Wilno 1858.
 Lubawski — Ljubavskij M. K., Oblastnoje deleniye i mestnoje upravlenije litovsko-russkogo gosudarstva vo vremeni izdanija pervogo Litovskogo statuta, Istoričeskije očerki, Moskwa 1892.
 LWP XVI — Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576, Wydali: J. Topolski, i J. Wiśniewski, Wrocław - Warszawa 1959.
 LWP XVII — Topolski J. i Wiśniewski J., Lustracje województwa podlaskiego z XVII w. (przygotowane do druku).
 ODMA — Opisanije dokumentov i bumag chranjaščichsja v Moskovskom archive ministerstva justicii.
 OP — Ordinacija korolevskich puš v lesničestvach byvszego Velikogo Knjažestva Litovskogo, sostavlennaja po instrukcii korola Vladislava IV kommissarami... P. D. Issajkovskim, Ch. Belozorom v 1641 g., Vilno 1871.
 OWPB — Opisanie rukopisnogo otdelenija Vilenskoj Publichnoj Biblioteki, Vilna 1895-1906, выпуск I-V.
 Podl — Jabłonowski A., Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. VI. Podlasie (Województwo), Warszawa 1908-1910, cz. I-III (Źródła Dziejowe t. XVII, cz. I-III).
 Perthées — Mapa szczegulna (!) województwa podlaskiego zrzadzona... przez Karola de Perthées, 1795 (przedstawia stan dużo wcześniejszy).
 RIB — Russkaja istoričeskaja biblioteka, Petersburg 1909, t. XVIII; Petrograd 1915 t. XXXIII (t. XXXIII Metryka Litewska, dział I, cz. 3 zawiera popisy wojsk W. Ks. Lit. z r. 1528, 1565, 1567).
 Rkps I 6006 — Opisanie parafii dekanatu wołkowyskiego z roku 1784, CNBibl AN USSR; I 6006.
 Rkps I 6007 — Opisanie parafii dekanatu grodzieńskiego z roku 1784, CNBibl AN USSR, I 6007.

- Rkps I 6008 — Opisanie parafii dekanatu kozyńskiego z roku 1784, CNBibI AN USSR. I 6008.
- Rkps XXV 2104 — Inwentarz majątności zabludowskiej i sobolewskiej z roku 1674, s. 33 — 196, AGAD Archiwum Radziwiłłowskie Warszawskie, Dz. XXV, nr 2104.
- Rkps A — 1 — Dokumenty służące meścanom z Avgustova (i inne), BUWil, A nr 1.
- Rkps A — 290 — Wyciąg z ksiąg grodzkich woj. brzeskiego 9 julij 1785 r. zrobiony przez Feliksa Bogusławskiego. Ekstrakt z ksiąg magdeburskich miasta Kleszczelów poniaary lustratorskiej przez Dziewałtowskiego w roku 1660 tegoż miasta Kleszczelów i wsiów do niego należących, BUWil, A nr 290.
- Rkps A — 395 — Acta ecclesiae praepositoralis Bielscensis, — BUWil, A nr 395.
- Rkps A — 962 — Inwentarz folwarku Narewka w pow. prużańskim z 1817 r., BUWil A nr 962.
- Rkps A — 1043 — Inwentarz starostwa jałowskiego z 1798 r., BUWil, A nr 1043, k. 27 — 31.
- Rkps A — 1661 — Inwentarz starostwa i leśnictwa bielskiego z roku 1772 spisany, BUWil, A nr 1661.
- Rkps A — 1947 — Regestr gruntów, placów, dymów miasta JKM Narwi z 15 stycznia 1791, BUWil, A nr 1947.
- Rkps A — 2711 — Wizytacja parafii Krynki w 1851 r., BUWil, A nr 2711.
- Rkps A — 2855 — Wizytacja parafii Różanystok w 1851 r., BUWil, A nr 2855.
- Rkps A — 2912 — Wizytacja parafii Narewka w 1851 r., BUWil, A nr 2912.
- Rkps A — 4026 — Inwentarz jałowski dworu i folwarku rusinowskiego Jana Stanisława Sapieli, 18 february 1623 roku BUWil, A nr 4026.
- Rkps A — 4034 — Inwentarz dworu JKM Jałowskiego..., w roku 1621... spisany, BUWil, A nr 4034.
- Rkps A — 4436 — Zbiór praw, przywilejów, dekretów... miasta JKM Kleszczelów ferowanych, BUWil, A nr 4436.
- Rkps AK I 10 — Inwentarz przyjęcia starostwa grodzieńskiego... z 1578 r., AGAD, Archiwum Kameralne nr I 10.
- Rkps AK III 183 — Inwentarz nowych wsi sadzonych w kwaterze nowodworskiej w latach 1780 — 1782, AGAD, Archiwum Kameralne nr III 183 (dawny 450).
- Rkps AK III 189 — Inwentarz Jastrzębnej z 1792 — 1793 i inne, AGAD, Archiwum Kameralne nr III 189 (dawny 454).
- Rkps AK 436 — Różne akta ekonomii grodzieńskiej z 1640 — 1764, AGAD, Archiwum Kameralne nr 436/I 9.
- Rkps APP — Sumariusz Metryki Litewskiej AGAD, Archiwum Publiczne Potockich.
- Rkps ASK I 47 — Rejestry poborowe województwa podlaskiego z lat 1563 — 1594. AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dział I, nr 47.
- Rkps Cz — 1099 — Regestr pogłównego dwojga w roku 1676 uchwalonego — Bibl. Czart. Rkps 1099 lub Biblioteka Narodowa w Warszawie, mikrofilm nr 1857.
- Rkps Cz — 1775 — Wizytacje parafii w diecezji wileńskiej z pocz. XVIII w., Bibl. Czart. Rkps. nr 1775.
- Rkps Cz — 1777 — Privilegia seu fundationes ecclesiarum dioecesis Vilnensis, Bibl. Czart. Rkps nr 1777.
- Rkps D — 149 — Acta visitationis (diecezji luckiej) z lat 1662 — 1664, Archiwum Diecezjalne w Siedlcach, D nr 149.
- Rkps DA — 3778 — Inwentarz starostwa jałowskiego w powiecie wołkowyskim synownego, sporządzony przez Pawła Bulharyna w roku 1750, CGIA Lit. SSR, DA nr 3778.
- Rkps DA — 3938 — Taryfa... dymów w pow. grodzieńskim..., w 1775 r., CGIA, Lit. SSR, DA nr 3938, k. 796 — 814.
- Rkps DA — 4056 — Lustracja dymów..., w pow. grodzieńskim 1789 roku, CGIA Lit. SSR, DA nr 4056.
- Rkps DA — 11290 — Inwentarz ekonomii grodzieńskiej z roku 1708, CGIA Lit. SSR.
- Rkps DA — 11291 — Inwentarz ekonomii grodzieńskiej, leśnictw sokólskiego i nowodworskiego..., 1712 roku, CGIA Lit. SSR, DA nr 11291.
- Rkps DA — 11293 — Opisanie leśnictw ekonomicznych litewskich z roku 1764, CGIA Lit. SSR, nr 11293.
- Rkps DA — 11307 — Rewizja ekonomii grodzieńskiej z 1789, księga II, CGIA Lit. SSR, DA nr 11307.
- Rkps DA — 11443 — Inwentarz folwarku Masiewa nowo urządzonego w Puszczy Białowieskiej, I. VI. 1796 r., CGIA Lit. SSR, DA nr 11443.
- Rkps DA — 11529 — Lustracja ekonomii brzeskiej z r. 1794, CGIA Lit. SSR, DA nr 11529.
- Rkps DA — 11539 — Inwentarz gubernii milejczyckiej z 1796 roku, CGIA Lit. SSR, DA nr 11539.
- Rkps DA — 11556 — Komisja królewska w leśnictwach białowieskim, sokólskim i nowodworskim w dniach 27 VIII — 25 IX 1700 r., CGIA Lit. SSR, DA nr 11556.
- Rkps DA — 11587 — Taryfa podymnego województwa brzesko-litewskiego w roku 1775, CGIA Lit. SSR, DA nr 11587.
- Rkps DA — 11614 — Dzieło komisarskie między J. O. Branicką i gromadami wsi należących do leśnictwa bielskiego odbyte w r. 1788, oblata, CGIA Lit. SSR, DA nr 11614.
- Rkps DA — 11630 — Taryfa dymów i podatku podymnego z dóbr ziemskich w wpj. podlaskim ziem bielskiej leżących, z nowej lustracji roku 1790 przez prześwietne Komisje Porządkowe-Cywilno-Wojskowe czynionej ułożona, CGIA Lit. SSR, DA nr 11630.
- Rkps DA — 11637 — Taryfa miejskich i wiejskich dymów w województwie brzeskim litewskim..., w roku 1790, CGIA Lit. SSR, DA nr 11637.
- Rkps F I, 1, 3 — Inwentarz starostwa knisinskiego w 1569 r. CGIA, Ukr. SSR. Kijów, Fond 1: Skarb Koronny, opis 1, nr 3.
- Rkps F 181, 2, 1035 — Zbiór akt ekonomii grodzieńskiej z 1780 r., CGIA Ukr. SSR w Kijowie, Fond 181, opis 2, od. 3 b, nr 1035.
- Rkps F 1463, 1, 1 — Rewizja ekonomii grodzieńskiej w 1651 r., CGIA Biał. SSR w Grodnie, Fond 1463, opis 1, ar. 1.
- Rkps MK — Metryka Koronna, AGAD w Warszawie.
- Rkps ML — Litovskaja metrika, CGADA w Moskwie.
- Rkps MLkop — Metryka Litewska, kopia w AGAD w Warszawie.
- Rkps Oss. 5620 II — Rewizja generalna do ekonomii grodzieńskiej... w roku 1679 et 1680 odprawiona. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, nr 5620 II.
- Rkps t.zw. ML IV B 7 — Rewizja JMPP rewizorów... w roku 1628 (wójtostwa antonowskiego w starostwie bielskim), AGAD, tak zwana Metryka Litewska, dział IV B nr 7 k. 351 — 351 v.
- RWPB — Rukopisnoe Otdelenie Vilenskoj Publichnoj Biblioteki, Vilna 1871.
- Sapichowie — Sapichowie. Materiały historyczno-geonealogeniczne i majątkowe, wyd. B. Gorczak, t. I — III, Petersburg 1890 — 1894.
- SG — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, wyd. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880 — 1902, t. I — IX.
- SML — Sumariusze Metryki Wielkiego Księstwa Litewskiego Kancelarii Większej, t. I lata 1386 — 1534; t. II lata 1532 — 1533; t. III lata 1522 — 1561; t. IV lata 1554 — 1568, AGAD, Nazwa zespołu: Sumariusze ML.
- Synodus — Synodus diecesana Wilu. ab... M. J. Zienkiewicz... celebrata, Wilno 1744.

- SZ — Spisek zemlevladenij v Grodnenskoj gubernii. Sostavil P. Dikov, Grodno 1890. (Wykaz zawiera dane zebrane w latach 1878 i 1886).
- Textor-Sotzmann — Topographisch-Militarische Karte von vormaligen Neu-Ostpreussen... redigirt vom... v. Textor, herausgegeben von D. F. Sotzmann, Berlin 1808 (podaje stan z lat 1795—1800).
- Wiśniewski, Augustów — Wiśniewski J. Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII w. [w:] Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego, pod red. J. Antoniewicza, Białystok 1967, s. 13—294.
- Wiśniewski, Rozwój — Wiśniewski J., Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w., w: Acta Baltico-Slavica, t. I, 1964, s. 115—135.
- Wiśniewski Zarys — Wiśniewski J., Zarys dziejów osadnictwa wiejskiego we wschodniej części województwa białostockiego do połowy XVII wieku. Navukovy Zbornik (Vydavectva HP. BHKT), Białystok 1964, s. 3—38.
- W.K.S.Lit. — Wielkie Księstwo Litewskie.

EASTERN REGION OF BIAŁYSTOK DISTRICT COLONIZATION — GENETICS,
DEVELOPMENT, DIFFERENTIATION AND ETHNIC CHANGES

Summary

The Białystok region spreads between the Vistula and Niemen rivers at the crossing of ancient roads leading from the Baltic to the Black Sea and from Lithuania and the northern parts of Eastern Slavonic regions to Poland. Since the Neolithic various cultures have met and shifted between these two rivers. There was always more than one culture in this entire area. Following the moulding and stabilizing of ethnic divisions the present-day Białystok region became divided by a border zone between Baltic and Slavonic people and also between Western and Eastern Slavs. Since the tenth century Mazovian settlers took possession of areas on the River Bug and Muchawiec up to the watershed with the Prypeć and the entire river basin of the Upper Narew, its influence reaching to the Niemen and beyond the Swisłocz River. Baltic races — Yatvingians in the West and Lithuanians in the East — populated the tributaries of the Upper Biebrza and the banks of the Niemen. Before long — in the first half of the eleventh century — Ruthenian dukes conquered the lands on the Bug and Upper Narew. In their wake came Volhynian-Ruthenian settlers who gradually populated the area on the Muchawiec and the middle part of the Bug. Polish settlers remained but in the vicinity of Drohiczyń, Bielsk and Brańsk. The two nations overlapped on a wide front along the entire line of contact.

Yatvingian (thirteenth century) and Lithuanian (thirteenth and fourteenth century) invasions, Lithuanian — Ruthenian battles and Lithuanian — Teutonic clashes in the fourteenth century slowed down the development of settlement and pushed inhabitants back to the River Bug on the one side and to the Niemen on the other. The settlements between the Narew and Niemen rivers were annihilated for years to come. The Mazovian settlements on the Brzozówka and Biebrza disappeared, the lands near Jaśwież became depopulated as a result of Teutonic incursions in the years 1278—1283. In the fourteenth century Lithuanian dukes not only conquered the lands on the Bug but also entered Volhynia. After the last Lithuanian incursion (1376) and the Krewo Union (1385) there was peace from Lithuania but the harassment by Teutonic knights continued and the national status of this territory remained unsettled for a long time. The frontier of Lithuanian annexation in the Biebrza and Narew area became first the boundary between Mazovia and Lithuania and next between the Mazovian and Podlasie Voivodeships, established

at the beginning of the sixteenth century and areas taken from Mazovia situated near the Polish boundary. Regions of the present-day Białystok Voivodeship were incorporated entirely into the Great Duchy of Lithuania. This exerted a decisive influence on the course of settlement and the ethnic character of the new settlement there.

The primaeval forest covering these lands was divided among ruling courts and fortified settlements laying on its fringes. Dividing boundaries also marked the range of influence and directions of new settlements and thus moulded their ethnic character. The uniformity and separateness of particular settlement trends were deranged by the settling in various places of inhabitants brought from the Great Duchy of Lithuania. Poles, chiefly petty Mazovian noblemen permeated the entire border from the West in great numbers. The eastern line of Mazovian settlement, reaching up to Bielsk, Międzyrzec and Mielnik, took a final form already in the fifteenth century. Its uniformity was disturbed by islands of Russified and Ruthenian settlers in the vicinity of Drohiczyń, Bielsk, Brańsk, Suraż and Tykocin. Ruthenian settlements, more dense towards the River Bug, spread to the north beyond the Narew, under Lithuanian rule in the fifteenth century. Up to the middle of the seventeenth century settlers narrowed down the forest zone and brought inhabited areas closer together. White-Ruthenians and Lithuanians came into direct contact with North-Ukrainian and Mazovian settlers in various places. People of Lithuanian and Yatvingian origin became Russified at the same time but adhered to their Catholic faith. After the Partitions the Białystok region was incorporated into Russia, which weakened considerably Polish influences and strengthened the White-Ruthenian influence on the entire area up to the River Bug. Quite a number of petty noblemen and Polonized peasants were deported for their participation in uprisings while settlers brought from White Ruthenia and ex-service men were settled in abandoned homesteads. The influx of White Ruthenians and Russians lasted throughout the entire second half of the nineteenth and the beginning of the twentieth century. The difference between the northern and southern part of the Białystok region deepened at the same time. The southern part became more Russified whereas the northern part despite the prevalence of the White-Ruthenian language Polonized as regards national consciousness. The regained independence brought a general increase in Polish influences.

As a result of the above featured political and settlement events there occurred in the Białystok region a still noticeable division into three principal parts. These were differentiated by various political, administrative and religious relations, the descent of settlers, the degree of ethnic intermixing and former legal-social structures. The entire West, once part of Mazovia, was inhabited by Poles who prevailed also on areas lost at the end of the fourteenth and the beginning of the fifteenth century to the Great Duchy of Lithuania. The south-eastern part, once also belonging to Mazovia, was inhabited by a Ruthenian population of North-Ukrainian descent living in small villages and towns. The north-eastern part was taken over by White Ruthenians from the Niemen and Rosi areas with a considerable admixture of Lithuanians and descendants of Yatvingian refugees. Boyars who settled there also came from those people. There has never been any distinct boundary between these parts. A mixed zone, stretching from the North to the South became established along the entire line of contact between Mazovian and Ruthenian people, not based on any physical differences. This zone is intersected by an equally vague boundary between inhabitants from the North Ukraine, White Ruthenians and Lithuanian-Yatvingian people. This equally wide dividing zone between the range of Ruthenian-Bug and White Ruthenian settlers stretches more or less from the northern edge of the Białowieża Forest Reserve through the watershed between the Narew and Suprasła rivers up to the Knyszyn Forests.